

अध्याय एक

शोधपत्र परिचय

१.१ विषय परिचय

पाँचथर जिल्ला पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गतको एक पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको सम्पूर्ण भाग पहाडले ढाकेको छ । यस जिल्लामा भाषिक, धार्मिक जातिगत एवम् साँस्कृतिक विविधता पाइन्छ । विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्ने यो जिल्ला लोक साहित्यका दृष्टिले समेत समृद्ध रहेको छ । यस जिल्लामा आदिवासी जनजाति लिम्बू , राई, मगर, तामाङ, गुरुङ पहाडी मूलका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । लिम्बू जाति यस जिल्लाको सम्पूर्ण भूभागमा बस्दै आएका छन् । मौलिक संस्कृतिले सम्पन्न लिम्बू जातिको लोक साहित्य विशिष्ट र समृद्ध रहेको छ । प्रचलित लोक साहित्यका विधाहरू मध्ये लिम्बू समाजमा उखानको पनि विशेष महत्त्व छ । मानवीय जीवनको लामो अनुभवद्वारा निःसृत भएर पनि मानवीय मर्मलाई अत्यन्तै संक्षिप्त एवं सूत्रवाक्यका रूपमा प्रस्तुत गरिने लोक उखान लोक साहित्य अन्तर्गत पर्ने एक विधा हो । लिम्बू समाजमा उखानलाई हावेक /खेदा /मुकपान भन्ने गरिन्छ ।

लोक साहित्य 'लोक' र 'साहित्य' को संयोजनबाट बनेको शब्द हो । यसको अर्थ - 'लोकको साहित्य' हुन्छ । लोक साहित्य लोकको दर्पण हो । लोक शब्दले गाउँ र सहर दुबै समेटेको हुन्छ । लोक साहित्य शब्द अङ्ग्रेजी भाषाका Folk Lore का लागि प्रचलित शब्द हो । यसै फोकलोर (Folk Lore) अन्तर्गत लोक साहित्य, लोकगीत र उखान आदि पर्दछन् ।

उखान कुनै पनि जातिका भाषिक समुदायको सशक्त उद्गार हो अर्थात् अभिव्यक्तिको प्राण हो । उखानले कुनै पनि कथनलाई स्वभाविक रूपमा तिक्खर पाछ, ओजस्वी बनाउँछ र जीवन्तता दिन्छ । कुनै पनि भाषालाई चमत्कृत पार्न,भनाइलाइ प्रभावपूर्ण बनाउनका लागि र अभिव्यक्तिलाई सहज सम्प्रेषण दिन उखानको ठुलो योगदान रहेको हुन्छ । मेचीदेखि महाकालीसम्मका लेकबँसी, डाँडाकाँडा,

गाउँबस्ती, घर परिवार र नेपालीहरू पुगेका जुनसुकै ठाउँमा पनि उखानहरू प्रशस्तै पाइन्छन् । मानिसको जीवनसित उखानको अत्यन्तै गाढा सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

लिम्बू भाषाका उखानका बारेमा विद्वानहरूले खोज अनुसन्धान गरेका छन् तापनि पाँचथर जिल्लामा केन्द्रित रहेर नेपाली र लिम्बू उखानको तुलना हालसम्म हुन सकेको छैन । नेपाली भाषाका विभिन्न भाषिका तथा उपभाषिकामा रहेको उखानको अध्ययन कार्य स्नातकोत्तर तहका शोधमा भएता पनि पाँचथरमा प्रचलित लिम्बू भाषाका उखानको शोधकार्य हालसम्म पनि हुन सकेको छैन । यो शोधपत्र पाँचथर जिल्लामा पाइने लिम्बू र नेपाली भाषाका उखानको तुलनात्मक अध्ययनमा केन्द्रित छ । यसमा पाँचथर जिल्ला र लिम्बू जातिको परिचय सहित उखानहरूको तुलनामा शब्द स्रोत, वाक्य संरचना, वाक्यार्थ वा भाव, दृष्टि विन्दु, आकार शब्द शक्ति, लय विधान, अलङ्कार तथा विषयलाई आधार बनाइएको छ ।

१.२ समस्या कथन

नेपाल राष्ट्र चारजात छत्तिस वर्णको साभा फूलबारी हो । नेपालभित्र अनेक जातजातिको बसोबास रहेको छ । ती जातजातिको आ-आफ्नो भाषा, संस्कृति र परम्परा रहेको हुन्छ । आफ्नै भाषा, संस्कृति र परम्परा भए जस्तै आफ्नै भाषामा प्रचलित उखानहरू पनि अवश्य नै पाउन सकिन्छ । त्यस्ता उखानहरूको खोज अनुसन्धान हुन सकेको छैन । नेपाली भाषामा उखानहरू प्रशस्तै पाइए जस्तै लिम्बू भाषाका उखानहरू पनि थुप्रै पाइन्छन् । सामाजिक, साहित्यिक र भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणले उखानको अध्ययन गर्नु निकै महत्वपूर्ण देखिन्छ । दैनिक बोलचालका साथै भाषा साहित्यलाई सजीव र सरस बनाउन उखानको प्रयोग महत्वपूर्ण मात्र नभई आवश्यक पनि ठहर्छ । अहिलेसम्म नेपाली र लिम्बू उखानहरूको सङ्कलन मात्र भएको तर यसबारे विस्तृत रूपमा तुलनात्मक अध्ययन भएको देखिँदैन ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको तुलना गर्ने क्रममा विभिन्न समस्या आउन सक्छन् । ती समस्याहरूलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ

:-

- क. लिम्बू भाषाका उखानहरू कथ्य रूपमा भए पनि लेख्य रूपमा नपाइनु ।
- ख. लिम्बू भाषाका उखानहरू प्रशस्त भए पनि यसको अध्ययन नहुनु ।
- ग. लिम्बू भाषा र नेपाली भाषाको उखानविच तुलना नहुनु ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएका छन् :-

- क. लिम्बू भाषाका उखानहरूलाई लेख्य रूपमा प्रस्तुत गर्नु ।
- ख. लिम्बू भाषाका उखानहरूको अध्ययन गर्नु ।
- ग. लिम्बू र नेपाली भाषाको उखानहरूको तुलना गर्नु ।

१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा

यो अध्ययन नेपाली र लिम्बू भाषाका उखानसँग सम्बद्ध भएकोले पूर्व कार्यको समीक्षालाई नेपाली उखानसँग सम्बद्ध र लिम्बू उखानसँग सम्बद्ध गरी दुई उपशीर्षकमा विभक्त गरिएको छ ।

१.४.१ नेपाली उखानसँग सम्बद्ध अध्ययन

नेपाली उखानको अध्ययन परम्परा नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालबाट प्रारम्भ भएको हो । माध्यमिककालीन कवि मोतीराम भट्टले 'उखानको बखान' नामक पुस्तक लेखेको कुरा उनका भान्जा नरदेव पाण्डेले उल्लेख गरेका छन् । वि.स. १९५२ मा प्रकाशित 'बधू शिक्षा' को दोस्रो संस्करणको भूमिकामा यस पुस्तकको पुरा नाम 'उखानको बखान' तथा जान्ने कथा सङ्ग्रह भएको पाइन्छ । यसरी मोतीराम भट्टको उक्त पुस्तकको सूचना प्रस्ट भए पनि हाल यो कृति अप्राप्य रहेको छ ।

मोतीराम भट्टपछि नेपाली उखानको सङ्कलन दार्जिलिङ्वासी गङ्गा प्रसाद प्रधानबाट भएको पाइन्छ । उनको 'नेपाली उखानको पुस्तक' (१९०८ इ.) मा प्रकाशित भएको छ । यसमा १४३८ वटा उखान सङ्कलित रहेको पाइन्छ । यसमा उनले उखानको परिचय दिने काम गरेका छन् ।

काजी महावीर सिंह गतौलाले पनि 'उखानको बखान प्रवाह' नामक उखान सङ्ग्रह १९९७ इ.मा काशीवाट प्रकाशन गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा ६५० वटा उखान रहेका छन् ।

पुष्कर शमशेर जङ्ग वहादुर राणाले नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसार सूची र वाक्यांश, वाक्य पद्धति, इत्यादिको कोष (१९९८) प्रकाशित गरेका छन् । यस कृतिलाई नेपाली उखान अध्ययन परम्परामा महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

सत्य मोहन जोशीले 'हाम्रो लोक संस्कृति'(२०१४) मा नेपाली उखानका सम्बन्धमा सामान्य चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकमा उनले १५० वटा उखान समावेश गरेका छन् । जोशीले यस कृतिमा उखानलाई परिभाषित गर्ने काम गरेका छन् ।

सरोज कुमार शाक्यको 'उखान-टुक्का' शीर्षकको लेखमा ५० वटा उखानहरूको सङ्कलन गरी २०१४ सालमा प्रकाशित 'डााफेचरी' पत्रिकाको शिशिर अङ्क रुख ४, फुल ३ मा छापिएको छ । यस कृतिमा शाक्यले उखान टुक्कालाई परिभाषित गर्दै यसको महत्व माथि पनि प्रकाश पारेका छन् । यसमा उनले उखान टुक्काको प्रयोगवाट भाषा सुन्दर हुन पुगी साहित्यका विधाहर कलात्मक बन्दछन् भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

लक्ष्मण आचार्य शास्त्रीले 'नेपाली मुहावरा' (२०१७) प्रकाशित गरेका छन् । यस पुस्तकमा आचार्यले उखानको महत्वलाई दर्साएका छन् र यसमा ५० वटा उखान पनि समावेश गरेका छन् ।

पारसमणि प्रधानले 'नेपाली मुहावरा' (२०१७) प्रकाशित गरेका छन् । प्रधानले यसमा उखानको परिचय दिँदै उखानले देखाएको बाटो अनुसरण गरे जीवन सार्थक बन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

शंकर श्रेष्ठले 'हाम्रो उखान-टुक्का' (२०१८) भन्ने शीर्षक भएको स्फुट लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा श्रेष्ठले उखानको परिचय दिँदै यसको महत्व समेत उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्ण प्रसाद पराजुलीले 'राम्रो रचना मीठो नेपाली' (२०२३) मा उखानको परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । केही उखानहरू शिक्षण प्रयोजनका लागि प्रस्तुत पनि गरेका छन् । शैक्षणिक प्रयोजनका उद्देश्यले यस कृतिको विशेष महत्व समेत रहेको पाइन्छ ।

राममणि आचार्य दीक्षितको 'उखान सङ्ग्रह' (२०२७) मा १०००० जति उखानहरू वर्णानुक्रममा सङ्कलित छन् । यस कृतिमा नेपाली जन जीवनमा पचि सकेका हिन्दी र सँस्कृत भाषाका उखानले समेत प्रवेश पाएका छन् । यो सङ्ग्रह हालसम्मकै उखान सङ्ग्रहमध्ये आकारले ठूलो मानिन्छ ।

बालकृष्ण पोखरेलले 'राष्ट्रभाषा' (२०३६) मा उखानको परिचय दिएर अभिधार्थक, लक्ष्यार्थक र व्यङ्ग्यार्थक गरी तिन वर्गमा उखानको वर्गीकरण प्रस्तुत गरेका छन् ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको 'लोक साहित्य विवेचना' (२०४१) मा लेखक द्वयले लोक साहित्यका विधा उपविधाकै सम्बन्धमा विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । यसै क्रममा यिनीहरूले उखानको पनि सैद्धान्तिक पक्षको सङ्क्षिप्त विवेचना गरेका छन् ।

मोहराज शर्माले 'शब्द रचना र वर्णविन्यास, भाषा वैज्ञानिक पद्धति' (२०४९) मा उखानको परिचय दिएर उखान र टुक्काका बिचको भिन्नता देखाएका छन् । शर्माले उखानको अर्थ र प्रयोग पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

लीला सिंह कर्माको 'हाम्रो उखान र पुर्खाको बखान' (२०५३) मा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस कृतिमा कर्माले पुर्खाका विचार, चरित्र र जीवन दर्शनलाई उखानै उखानका माध्यमले प्रस्तुत गरेका छन् ।

जीवेन्द्र देव गिरीको 'लोक साहित्यको अवलोकन' (२०५७) मा लोक साहित्यका अन्य विधाका साथै उखानको पनि विश्लेषण गरिएको छ । यसमा गिरीले उखानलाई प्रगतिशील स्वरका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरेका छन् । लोक उखानभित्र प्रगतिशील चिन्तनको दृष्टिबाट विश्लेषण गर्ने उनको सो प्रयास उखान अध्ययनको क्षेत्रमा एक नवीन आयाम हो तापनि उखानको बहुविध दृष्टिबाट विश्लेषण गर्ने काम भने यसमा भएको छैन ।

शिव प्रसाद पौडेलले 'नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन' (२०६०) मा उखानको अध्ययन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । यसलाई विषयात्मक अध्ययनका दृष्टिबाट उखानका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदानका रूपमा लिन सकिन्छ ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेलको 'लोक वार्ता विज्ञान र लोक साहित्य' (२०६३) मा उखानको परिभाषा, विशेषता र सङ्क्षिप्त सूची प्रस्तुत गरिएको छ ।

गोविन्द आचार्यले 'राप्ती लोक साहित्य' (२०६३) मा उखानको पनि सङ्कलन गरेका छन् । उनको यो पुस्तक राप्तीमा रहेका विभिन्न जातजातिका लोक साहित्यको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ ।

जीवेन्द्र देव गिरीकै 'नेपाली लोक साहित्यमा जनजीवन' (२०६७) मा भेरी क्षेत्रमा प्रचलित केही उखानहरू सङ्कलित छन् र उखानको प्रयोग सहित विश्लेषण गरिएको छ तर यसमा विस्तृत अध्ययन भने हुन सकेको छैन ।

यसरी नेपाली उखानको अध्ययन विभिन्न कालखण्डमा देशभित्र र देशबाहिर दुवैतिरबाट भएको पाइन्छ । कतिपय नेपाली विद्वान्ले उखानको सङ्कलन गरेको पाइन्छ भने कतिपयले उखानको वर्गीकरण र विश्लेषणका साथै तुलना पनि गरेको पाइन्छ ।

१.४.२ लिम्बू भाषाका उखानसँग सम्बद्ध अध्ययन

लिम्बू भाषाका उखानसँग सम्बन्धित रहेर अहिलेसम्म गहन अध्ययन खासै भएको देखिँदैन तापनि केही चर्चा भने भएका छन् । हालसम्म जेजति अध्ययन भएका छन् ती अध्ययनहरूलाई कालक्रमिक तरिकाले निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

काजीमान कन्दङ्वाले वि. सं. २०१० मा देवनागरी लिपिमा 'किराती खेदा' (उखान) नामक २४ पृष्ठको पुस्तक तिनसल्ले आठराईबाट प्रकाशन गरेको पाइन्छ ।^१

इमानसिंह चेम्जोङले वि. सं. २०१८ मा नेपाल एकेडेमीबाट प्रकाशित लिम्बू नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोशमा केही लिम्बू उखानहरूको सङ्कलन गरेका छन् ।^२

विरही काँडलाले सन् १९८६ मा देवनागरी लिपिमा 'याक्थुङ् मुकपान' (उखान) नामक २० पृष्ठको कृति मिरिकबाट प्रकाशन गरेको देखिन्छ ।^३

^१ विरही काँडला, लिम्बू भाषा र साहित्यको सक्षिप्त परिचय, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०४९), पृ.६४ ।

^२ पूर्वत, पृ. ६५ ।

^३ पूर्वत, पृ. ६९ ।

विरही काँइलाले वि. सं. २०४९ भदौमा नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानबाट प्रकाशित लिम्बू भाषा र साहित्यको सङ्क्षिप्त परिचय नामक २२१ पृष्ठको पुस्तकमा लिम्बू भाषाका केही उखानहरूको सङ्कलन गरेका छन्।^४

यी विभिन्न अध्ययनहरूले के देखाउँछन् भने लिम्बू भाषाका उखानहरूको केही मात्रामा सङ्कलन भए पनि खासै अध्ययन भएको छैन। तिनको नेपाली भाषासँग तुलना गर्ने काम पनि भएको छैन।

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखान र नेपाली उखानबिचको तुलनात्मक अध्ययन गरिने प्रस्तुत शोधकार्यबाट नेपाली र लिम्बू भाषाभाषीले आ-आफ्ना उखानका साम्य वैषम्य र विशेषताबारे विशेष जानकारी प्राप्त गर्ने छन् साथै लिम्बू भाषाका उखानको बारेमा खास अध्ययन भई नसकेको वर्तमान अवस्थामा प्रस्तुत अध्ययन एक महत्त्वपूर्ण कार्य हुने छ। यी भाषासँग सम्बन्धित उखानहरूको बारेमा अध्ययन गर्न चाहने जोसुकै अध्ययेता, जिज्ञासु, अन्वेषकहरूलाई समेत आधारभूत स्रोत हुने भएकोले यसको औचित्य रहेको स्वतः पुष्टि हुन्छ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

मेचीदेखि महाकालीसम्मका हरेक क्षेत्रमा नेपाली उखानहरू प्रचलित रहेका छन् भने लिम्बूहरूको बसोबास भएका ठाउँहरूमा (पाँचथर, इलाम, ताप्लेजुङ, तेह्रथुम, धनकुटा र सङ्खुवासभा) लिम्बू उखानहरू पनि प्रचलित छन्।

नेपाली उखान र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको अध्ययन गर्नु नै यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ।

१.७ शोधविधि

^४ पूर्ववत्, पृ. १०५।

प्रस्तुत शोधकार्य गर्दा आवश्यक सामाग्रीहरू सङ्कलन गर्ने क्रममा मुख्य रूपमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिलाई नै अँगालिएको छ भने आवश्यकतानुसार पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिको पनि अनुसरण गरिएको छ । यसका अतिरिक्त सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञसँग पनि प्रत्यक्ष रूपमा भेटघाट गरी जानकारी लिइएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई निम्नलिखित विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ साथै आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक-उपशीर्षकमा पनि विभाजन गरिएको छ :-

अध्याय एक	- शोध परिचय	
अध्याय दुई	- पाँचथर जिल्लाको लिम्बूहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि	
अध्याय तिन	- पाँचथर जिल्लाको लिम्बूहरूको भाषा र लोक संस्कृति	अध्याय
चार	- लोक साहित्यमा उखानको स्थान	
अध्याय पाँच	- नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू भाषाका उखानको तुलना	
अध्याय छ	-उपसंहार	

अध्याय दुई

पाँचथर जिल्लाको सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि

२.१ पाँचथर जिल्लाको नामाकरण

कुनै स्थान, वस्तु आदिको नामाकरण त्यसको प्रसिद्धि, विशेषता त्यहाँ बसोबास गर्ने जातिहरूको भाषा अनुसार गरिएको हुन्छ। पाँचथर जिल्लाको नामाकरण पछाडि पनि यस्तै कुराहरू रहेका छन्। पाँचथरका आदिवासीहरूमा लिम्बू र राई जाति नै प्रमुख हुन। यिनै जातिहरूको भाषाबाटै पाँचथर जिल्लाको नामाकरण गरिएको हो।

लिम्बू भाषामा 'पान' को अर्थ 'कुरा' वा 'सम्भौता' भन्ने बुझिन्छ। केही लिम्बू इतिहासविद्हरूका अनुसार पृथ्वीनारायण शाहका पालामा राज्य एकीकरण गर्ने सिलसिलामा लिम्बूवान राज्यका सिपाही बिच युद्ध भएको थियो तर दुबै पट्टि हारजित भएन। आखिरमा दुई पक्षबिच राज्य सञ्चालनको विषयमा सम्भौता भएको थियो। यसैलाई आधार मान्दा सम्भौताले आफ्नो राज्य रहन गएकोले लिम्बू भाषामा पान्थर रहन गएको भन्ने गरिन्छ।

२.२ पाँचथर जिल्लाको भौगोलिक अवस्थिति

पाँचथर नेपालको पूर्वी सिमानामा अवस्थित एउटा पहाडी जिल्ला हो। महाभारत शृङ्खलाको काखमा रहेको यस जिल्लाको भूभागलाई अग्ला होचा, डाँडा-काँडा, साना-ठुला वन जंगल तथा नदी नालाहरूले समेटेर राखेको छ। हरियाली बोकेर बसेको यस जिल्लाको प्राकृतिक सौन्दर्य अति मनोरम देखिन्छ। पाँचथरको उत्तरमा ताप्लेजुङ पश्चिममा तेह्रथुम, मोरङ, दक्षिणमा इलाम र पूर्वमा भारतको पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ जिल्ला रहेका छन्। पाँचथर $२०^{\circ} ४^{\circ}$ उत्तर देखि $२७^{\circ} ८'$ उत्तरी अक्षांस सम्म र $८७^{\circ} ४०'$ पूर्वदेखि $८८^{\circ} १०'$ पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको छ। पाँचथर समुद्र सतहदेखि करिब ६०० देखि ३७०० मिटर सम्मको उचाइमा अवस्थित छ। यसले १७०३ वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ। पाँचथरलाई एकचालिस गाँउ विकास समितिमा विभाजन गरिएको छ।

२.३ हावापानी

नेपाल सानो देश भए पनि विषम हावापानीले भरिपूर्ण छ । नेपालको हावापानीलाई उष्ण, उपोष्ण, समशीतोष्ण, ठन्डा, अलपाइन र टुन्ड्रा गरी ६ भागमा बाँडिए पनि पाँचथर जिल्ला भने समशीतोष्ण मनसुनी हावापानी भएको जिल्ला अन्तर्गत पर्दछ । यहाँ वर्षभरिमा सरदर २३०० मि. मि. सम्म वर्षा हुन्छ र अधिकतम ३१ सेन्टिग्रेट र न्यूनतम ० सेन्टिग्रेटसम्म तापक्रम पुग्ने गर्दछ ।

२.४ पर्यटन स्थलको रूपमा पाँचथर

पाँचथर प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण जिल्ला हो । यो जिल्ला डाँडाकाँडा, नदी, ताल र झरना आदिले बनेको छ । त्यसकारण पाँचथर पनि पर्यटन स्थलको रूपमा चिनाउने गरिएको छ । पाँचथर पर्यटन स्थलको रूपमा तिम्वुपोखरी, फालेलुङ, ठुलीटार र मकैबारी, लब्रेकुटी र सिलौटी, मिक्लाजुङ, फिदिम आगेजुङगुम्बा आदि स्थानहरू प्रमुख रहेका छन् ।

२.४.१ तिम्वु पोखरी

तिम्वुपोखरी पाँचथरको मुख्य पर्यटकीय स्थलमध्ये एक हो । फलैँचा गा. वि. स . र ताप्लेजुङको कालीखोला गा. वि. स.को शिरमा यो पोखरी पर्छ । यो भारतको सिक्किमको सिमानामा जोडिएको छ । यसलाई पूर्वको गोसाइकुण्डको रूपमा चिनिन्छ । कञ्चनजङ्गा आरोहणको आधार क्षेत्रको रूपमा तिम्वुपोखरी हुँदै जानु सहज हुन्छ । यहाँबाट कञ्चनजङ्गा कुम्भकर्ण हिमश्रृङ्खलाको अनुपम दृश्यावलोकन गर्न सकिन्छ । तिम्वुपोखरी पाँचथरको मात्र नभई मेची कोसी अञ्चलकै अन्तिम गन्तव्य स्थल हो । सिक्किमको जनताका लागि पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण स्थल हो । मध्य पहाडी लोकमार्ग (च्याङथापुको चिवा भञ्ज्याङ्ग, बैतडीको भुलाघाट) निर्माण सम्पन्न पश्चात् यस क्षेत्रको पर्यटकीय विकासमा ठूलो परिवर्तन आउने देखिन्छ ।

२.४.२ फालेलुङ (फालोट)

फालेलुङ पाँचथरको अर्को महत्वपूर्ण पर्यटकीय स्थल हो । पाँचथरको पर्यटकीय विकासमा फालेलुङको उल्लेख्य महत्व रहेको छ । परम्परागत चौरी, भेडा पालन तथा महत्वपूर्ण वनौषधी पाइन्छ

। कञ्चनजङ्गा आरोहणका लागि फालोट हुँदै जानु पर्छ । यहाँ चिवा भञ्ज्याङ्गसँग मोटर बाटो जोडेर राम्रो पर्यटकीय बजार निर्माण गर्न सकिन्छ । गुराँस फुलेको हेर्न तथा हिमशृङ्खलाको दृश्यावलोकन यहाँको मुख्य आकर्षण हो । यहाँबाट सिक्किम र दार्जिलिङ राम्ररी देखिन्छ । फालेलुङ प्राङ्बुङ्ग र मेमेङ्गको सिमानामा पर्छ ।

२.४.३ छिन्टापु, ठुलीटार र मकैबारीथाम

छिन्टापु पाँचथरको अर्को महत्वपूर्ण पर्यटकीय स्थल हो । यहाँ एघार प्रजातिको गुराँस पाइन्छ । यहाँ बाट पूर्वाञ्चलको अधिकांश सदरमुकाम देखिन्छ । छिन्टापु कुण्ड अर्को आकर्षक स्थान हो । हिवाखोलाको उदगम स्थल छिन्टापुकुण्ड हो । यहाँ काडेभ्याकुर, रेड पाण्डा, मुनाल, डाँफे पाइन्छ । यसैको काखमा अवस्थित ठुलीटार अर्को आकर्षक स्थान हो । यसले खेलकुद विकासको ठुलो सम्भावना बोकेको छ । स्थानीयस्तरमा वर्षौं पहिलेबाट हरेक नयाँ वर्षमा खेलकुद संचालन हुँदै आएको छ भने स्थानीय मेला पनि लाग्दै आएको छ । यो लुङरूपा गाविस वडा नं. २ र ३ को सिमानामा पर्छ भने छिन्टापु इलामको माइपोखरी गा.वि.स. संग जोडिएको छ । यस्तै लुङरूपा २ को मकैबारी थामस्थित हात्तिदारे ढुङ्गा अर्को आकर्षक स्थान हो । कुनै प्रस्तर कलाको ख्याति प्राप्त कलाकारले कुँदैर राखे जस्तो दुरुस्तै मत्ताहाती उभिएको विशाल चट्टान छ । लामा, ठुलाकान र डरलाग्दो दारा भएको विशाल चट्टान प्रकृतिको अनोठो निर्माण हो । यसलाई देख्ने जो सुकै पनि आश्चर्य चकित हुन्छन् । यस क्षेत्रमा अति दुर्लभ चरि बाघ प्रशस्तै मात्रामा पाइन्छ ।

२.४.५ लब्रेकुटी र सिलौटी

लब्रेकुटी र सिलौटी मेची राजमार्गबाट नजिक पाँचथरको फिदिम र पौवासारताप गा.वि.स.को सिमानामा पर्छ । यहाँबाट नेपालको सगरमाथा लगायत अधिकांश हिमाल देख्न सकिन्छ । कञ्चनजङ्गा पनि राम्रै देख्न सकिन्छ । पौवा भञ्ज्याङ्गबाट नजिकै रहेको यो स्थान यातायातको दृष्टिले सुगम छ । यो पाँचथरको सदरमुकामबाट नजिक छ । यहाँ इलाम, भ्जापावाट समेत आन्तरिक पर्यटकहरू आउँछन् । यो ठाउँ धार्मिक तथा ऐतिहासिक दृष्टिले पनि महत्व राख्दछ । फाल्गुनन्द महागुरुको समाधि स्थान यही छ । गुरुले लिम्बूवानको,किराँत सभा गरी यहीबाट ऐतिहासिक सत्य धर्मको मुचुल्का बनाई घोषणा गरेका हुन् ।

२.४.६ मिक्लाजुड

मिक्लाजोड पर्यटकीय दृष्टिले सम्भावनायुक्त ठाउँ हो । मिक्लाजुड डाँडा पाँचथर, इलाम, धनकुटा र मोरङ जिल्लाको संगम स्थानमा अवस्थित छ । यहाँ विभिन्न प्रजातीका वनस्पति पाइन्छन् । मिक्लाजोड गुफा ऐतिहासिक महफ्वको स्थान हो । धार्मिक दृष्टिले समेत मिक्लाजोड प्रख्यात छ । यहाँ वार्षिक मेला र महोत्सव पनि हुँदै आएको छ । मिक्लाजोड पाँचथरको दक्षिणी क्षेत्रको सबैभन्दा महफ्वपूर्ण पर्यटकीय स्थल हो । यो डाँडाबाट सुर्योदय र सूर्यास्तको दृश्यावलोकन गर्न सकिन्छ ।

२.५ सदर मुकामका रूपमा फिदिम

फिदिम पाँचथर जिल्लाको सदरमुकाम हो । यहाँ स्थित अम्बेपजो/ सुम्हालुङ लिम्बू जातिको ऐतिहासिक स्थल हो । दश लिम्बूवान सत्र थुमको उत्पत्ति यहींबाट प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यहाँ महागुरु फाल्गुनन्दको प्रतिमा निर्माण भएको छ । जिल्लाको सदरमुकाम भएकोले यस स्थानलाई अरु महफ्वपूर्ण स्थलको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । व्यवस्थित संग्राहालय निर्माण गरी यस क्षेत्रका रैथाने लिम्बू लगायत जनजातिको मौलिक वस्तुको संरक्षण गर्न सक्दा पर्यटकलाई आकर्षित गर्न सकिन्छ ।

२.६ भरना, पोखरी , सिमसार क्षेत्र र खोलानाला

पाँचथर जिल्लाको विभिन्न स्थानमा थुप्रै पोखरी, भरना र सिमसार पाइन्छ । यसको उपलब्धता एवं संरक्षणबाट जिल्लाको पर्यावरण सन्तुलन तथा पर्यटन विकासमा सार्थक योगदान पुग्न सक्छ । यस जिल्ला स्थित पहिचान भएका पोखरी मध्ये सर्वाधिक महफ्वको र ठूलो पोखरी तिम्बु पोखरी हो । ४३३८ मी. उचाइमा अवस्थित यो पोखरी पाँचथरको फलैचा ९ र ताप्लेजुङ कालीखोला गा.वि.स.मा नेपाल-भारतको सिक्किमसँग जोडिएको दशगजा क्षेत्रमा पर्छ । यसको आसपासमा निरकुण्ठ, मयुरपोखरी, दुधकुण्ड, हाँसपोखरी, शिवपोखरी, सूर्यकुण्ड लगायतका अन्य स-साना कुण्डहरू रहेका छन् । यो उच्च पहाडी क्षेत्रको महफ्वपूर्ण सिमसार क्षेत्र पनि हो । कावेली खोलाको मुहान पनि तिम्बुपोखरी नै हो । यो दुई सय मीटर चौडाइ र चार सय मिटर लम्बाइमा फैलिएको छ । यस्तै प्राङवुङ ६ स्थित जलजले पोखरी, सिदिन एक स्थित लामपोखरी, हाँडेजावले पोखरी, ताल पोखरी, लुङरूपा दुई स्थित छिन्तापु कुण्ड, सुभाङ र भारपाको सिमाना स्थित जोर पोखरी जिल्लाको मुख्य पोखरी हुन् । यस जिल्लामा केही

रमणीय भरना पनि रहेका छन् । मेमेड ३ र ६ को सिमा क्षेत्रमा पर्ने भरना, सिदिन र प्राङ्बुडको सिमा स्थित महवीर छाँगा, रवीका यावाराड छाँगा मुख्य छन् । सिदिनको गोरुवाला भञ्ज्याड, वन्दुके ठाप, लामपोखरी बोभो ठाप र मेमेडको जिमाहा धाप यस जिल्लाको सिमसार क्षेत्र हुन् । यस्ता क्षेत्र जैविक विविधताको दृष्टिले समेत महत्वपूर्ण रहेका छन् । तमोर, हिँवा, कावेली, मोवा, काली, फेमे आदि स्थानीय खोलाहरू हुन् । यी खोलाबाट सिँचाई तथा जलविद्युत् उत्पादन गरी जिल्लाको समग्र गा.वि.स.मा महत्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्छ । तमोरमा ज्याफिटड संचालनको प्रचुर सम्भावना रहेको छ । यसलाई व्यवस्थित रूपमा संचालन गर्न सक्दा जिल्लाको पर्यटन विकासमा थप टेवा पुग्न सक्छ ।

२.७ जाति भाषा र धर्म

नेपाल बहुजाति बहुभाषिक देश हो । पाँचथर पनि बहुजाति र बहुभाषी जिल्ला हो । पाँचथर जिल्लामा ब्राह्मण, क्षेत्री, राई , लिम्बू, मगर , तामाङ, गुरुङ, सुनुवार, कामी, दमाई जातिका मानिस रहेका छन् ।

यस जिल्लामा मुख्य भाषाको रूपमा नेपाली भाषा नै प्रयोग हुन्छ । तर आ-आफ्नो जात अनुसारको भाषा पनि पाँचथर जिल्लामा प्रचलित छ । यस्ता भाषाहरूमा लिम्बू भाषा, राई भाषा, तामाङ भाषा आदि प्रमुख रहेका छन् ।

२.८ चाडपर्व

पाँचथर बहुभाषी, बहुजाति जिल्ला भएको कारण यहाँ विभिन्न किसिमका चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ । तर पनि मुख्य रूपमा साउने सङ्क्रान्ति, दसैं, तिहार, माघे सङ्क्रान्ति, रामनवमी, वैशाख पूर्णिमा, ल्होसार आदि चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ ।

२.९ मेला बजार

पाँचथर जिल्लामा पाँचथर वासीहरूको मन बहलाउनको लागि विभिन्न ठाँउमा विभिन्न समयमा मेला बजार लाग्ने गरेको छ । यस्ता मेलाहरूमा पौष महिनामा युवामेला र बाला चतुर्दशी मेला जोर पोखरीमा, इम्बुडमा कार्तिक पूर्ण मेला लाग्ने गर्दछ । यसका अतिरिक्त अन्य मेलाहरूमा रामनवमी मेला, त्रिशुली मेला, शिवरात्री मेला, साप्सु मेला, चण्डी मेला आदि विभिन्न समय र स्थानमा लाग्ने गर्दछ ।

२.१० जात्रा

पाँचथरमा विभिन्न जात्राहरू मनाउने गरिन्छ । रोपाइं जात्रा, गाई जात्रा, लाखे नाच, धान नाच, फुलपाती र श्रीकृष्ण जन्म अष्टमी आदि जात्रा मनाउने गरिन्छ ।

२.११ हाट बजारहरू

पाँचथर पहाडी जिल्ला भए पनि दैनिक उपभोगका सामानहरू खरिद गर्न र उत्पादित सामानहरू बिक्री गर्न विभिन्न स्थानमा हाट बजार लाग्ने गरेको छ । फिदिम बजारमा शनिवार र मंगलवार हाट बजार लाग्ने गर्दछ । अन्य हाट बजारहरूमा द्वितीय बजार याम्बोड गा.वि.स.मा, नवमी बजार नवमी डाँडा गा.वि.स.मा, पञ्चमी बजार प्रत्येक पञ्चमी तिथिमा चिलिङदेन गा.वि.स.मा र राँके बजार राँकेमा प्रत्येक बुधवार लाग्ने गर्दछ ।

२.१२ प्रमुख व्यापारिक केन्द्र

व्यापार व्यवसायको दृष्टिले पनि पाँचथर निकै अगाडि रहेको छ । पाँचथर चिया, अलैंची, अम्लिसो, अदुवा, आलु , घ्यु, छुर्पी आदि चीजहरू किसानहरूले उत्पादन गरी खपत गर्नको लागि नजिकको व्यापारिक केन्द्रमा लाने गर्दछ । यस्ता व्यापारिक केन्द्रहरूमा राँके, गोपेटार, आकासे, पञ्चमी, रवि, फिदिम, जोरसाल, पौवा भञ्ज्याङ र सिंगापुर आदि रहेका छन् ।

२.१३ यातायात

पाँचथरको मुख्य बाटो भनेको मेची राजमार्ग हो । यो भाषाको चारआलीबाट सुरु भएर इलाम-पाँचथर हुँदै ताप्लेजुङ सम्म पुग्दछ । यहाँ भर्खर मात्र पक्की बाटो बनेको छ । पाँचथरदेखि काठमाडौँ रात्री बसको पनि सुविधा छ भने प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा कच्ची मोटर बाटो पुगेको छ ।

२.१४ बैङ्किङ सेवा

पाँचथर जिल्लामा बैङ्कको व्यवस्था पनि छ । पाँचथरमा नेपाल बैङ्क लिमिटेड एक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्क तीन र कृषि विकास बैङ्क एक वटा रहेका छन् ।

२.१५ पाँचथरबासी लिम्बूहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि

पाँचथर जिल्ला लिम्बूवानभिन्न पर्ने हुनाले यहाँ लिम्बूहरूको बाहुल्यता पाइन्छ । नेपाली भाषा पछिको दोस्रो ठूलो भाषाको रूपमा यहाँ लिम्बू भाषा नै बोलिन्छ । लिम्बू भाषालाई पाँचथरे र छथरे दुई भागमा विभाजन गर्ने हो भने अधिकांश पाँचथरबासी लिम्बूहरू पान्थरे भाषिका नै बोल्दछन् । अशिक्षा, अज्ञानता र अन्धविश्वासमा जकडिरहेको लिम्बू समाज धामी, भाँक्री, भूत-प्रेतमा अत्याधिक विश्वास राख्दछन् । आफ्नो क्षमता अनुसारको घर बनाएर बस्न रुचाउने लिम्बूहरू गाई, भैंसी, हाँस-कुखुरा, भेडा-बाख्रा र सुँगुर पाल्ने गर्दछन् । लिम्बूहरूको जन्म, मृत्यु र विवाहको संस्कार पनि अन्य जातिको भन्दा बेग्लै किसिमको छ । जाँड, रक्सी, मासु, भात खान रुचाउने लिम्बूहरू धाननाच नाच, च्याबुङ्ग नाच नाच र हाकपारे गीत गाउन बढी खप्पिस हुन्छन् । पूजाआजामा अत्याधिक विश्वास गर्ने लिम्बूहरूको सम्पूर्ण कर्मकाण्डहरू फेदाङ्माले नै सम्पन्न गर्दछन् । सोभो र बलिया देखिने लिम्बूहरू दौरा सुरुवाल, कोट, टोपी र गलबन्दी लगाउँछन् भने महिलाहरू चौबन्दी, फरिया र ठूलो बर्को ओढ्ने रुचाउँछन् । गहनाहरूमा च्याप्टे सुन, ढुङ्गी, मडवारी, बुलाकी, शिरबन्दी, नौगेडी, तिलहरी, साथै आधुनिक किसिमको गरगहना समेत लगाउँछन् । लिम्बूहरू इमान्दार र सोभो भएका कारण समाजमा सबैसँग मिलेर बस्न रुचाउँछन् । समाजमा अन्य जातिहरूसँग सम्पर्क गर्दा लिम्बूहरू नेपाली भाषा नै बोल्दछन् भने आफ्नै जात भित्र भने आफ्नै भाषा बोल्दछन् ।

२.१६ पाँचथर जिल्लाको लोक संस्कृति

पाँचथर बहुभाषी तथा बहुजातिहरूको जिल्ला भएको कारण लोकसाहित्यमा पनि धनी छ । पाँचथर जिल्लाको लोकसंस्कृतिलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

२.१६.१ धान नाच

‘धान नाच’ लिम्बू जातिको प्रसिद्ध नाच हो । यो नाच एक आपसमा हात समाएर नाच्ने गरिन्छ । धेरैको समूह भएमा वृत्ताकार रूपमा घुम्दै नाचिन्छ, भने थोरैको सङ्ख्यामा भने तीन कदम अगाडि पछाडि गर्दै फर्की-फर्की नाचिन्छ । धाननाच नाचन साइनो लाग्नेसँग नाचिदैन । युवा-युवतीहरूको विशेष चाडपर्व र मेला बजारमा प्रेमी-प्रेमिकाको रूपमा नाच्ने गर्दछन् । धाननाच नाच्दा गीत पनि गाइन्छ, जसलाई ‘पालाम’ भनिन्छ । प्रश्नोत्तरको रूपमा गाइने पालम केटाले एक चरण गाए पछि केटीको पालो आउने गर्दछ । बूढाबूढीले समेत धाननाच नाच्ने गर्दछन् । यही नाचको माध्यमबाट माया-प्रीति बसी लिम्बू समुदायमा विवाह गरी घरजम समेत भएको पाइन्छ । पालम लिम्बू भाषामा नै भन्ने गरिए पनि नेपाली भाषाको प्रशस्त प्रभाव परेको पाइन्छ । केही नमुना :

लिम्बू भाषामा :-

पाँचथरे आलुबारी

भेट भयो ज्यूसे यसरी

लाक्तुम्लो ज्यूसे छिनै घरी

तेल्लागेन लाजम आधारिप

सेन्दुगेन काई आवाप्पि

खिवे नु थाक्पे पुवा हेक्केले

पड्वामा लाड्मा नुवा हेक्केलेहा.....हैमा..... है ।

नेपालीमा :

पातजोडी टपरी गाँस्छौं कि

नाता र गोता लाग्छौं कि

तानको धागो छिने जस्तो छ

ख्याल गर्दै नाच्नु हुने जस्तो छ ।

२.१६.२ च्याब्रुङ्ग नाच

यसलाई लिम्बू भाषामा 'केलाड' भनिन्छ । यो नाच विवाह गर्दा, घरपैचो गर्दा तथा अन्य अवसरमा पनि नाच्ने गरिन्छ । च्याब्रुङ्ग एक किसिमको बाजा हो । यसलाई काँधमा भिरेर दुवै हातले ताल मिलाएर बजाइ खुट्टा त्यही तालअनुसार चलाएर नाच्ने गरिन्छ । यो नाचमा बूढाबूढी, केटाकेटी, तरुनी तन्नेरी सबै सहभागी हुन्छन् । पुरुषहरू च्याब्रुङ्ग भिरेर बजाउँछन् भने महिलाहरू भने हातखुट्टा मिलाएर नाच्ने गर्दछन् । च्याब्रुङ्ग नाच्दा गीत पनि गाइन्छ, जसलाई 'केलाड साम्लो' भनिन्छ । यो गीत पनि दोहोरी गीत जस्तै हुन्छ । घरपैचोमा नाचिने च्याब्रुङ्ग नाचलाई 'हिमगामा' भनिन्छ भने विवाहमा नाचिने च्याब्रुङ्ग नाचलाई 'मेकगामा' भनिन्छ । च्याब्रुङ्ग नाचमा विभिन्न किसिमको टुक्काहरू जोडी अनुप्रास मिलाएर 'सर लाईमा सर' को भाकामा गीत गाएर नाचिन्छ ।

२.१६.३ चण्डी नाच

'चण्डी नाच' राईहरूको प्रमुख धार्मिक नाच हो । यो नाच बाली लगाउँदा र भिफ्याउँदा थकानको अनुभव नहोस् भनेर रमाइलोको रूपमा पनि नाच्ने गरिन्छ । वैशाख तथा मङ्सिरे पूर्णिमामा यो नाच उद्यौली र उभौलीको रूपमा नाच्ने गरिन्छ । यो नाच किराँत इष्ट देवता सुम्निमा र पारुहाडलाई पूजा गरेर मात्र सुरु गरिन्छ । यस नाचमा ढोलकको विशेष महत्व छ । राई, लिम्बूहरूको वस्ती एकै ठाउँ हुने हुनाले प्रायः चण्डी नाचमा लिम्बूहरू पनि सहभागी बन्ने गर्दछन् ।

२.१६.४ तामाड नाच

‘तामाड’ नाचलाई ‘डम्फु नाच’ पनि भनिन्छ । यो नाच तामाड जातिको जनप्रिय बाजा डम्फुको तालबाट निस्केको नाच हो । ‘आम्मैले हो आम्मैले’ भन्दै चुटुकिला गीतको साथमा फनफनी घुम्दै, डम्फु बजाउँदै कहिले उठ्दै कहिले बस्दै तामाड नाच नाच्ने गर्दछन् । तामाड जातिको लोक गीत मध्ये व्हाइगीत, फावर गीत र तम्बाकाईतेन मुख्य रहेको छ । चाडपर्व र मृत्युको संस्कारमा बेग्ला-बेग्लै गीत गाइन्छ । तर सबै गीतहरूमा डम्फु अनिवार्य चाहिन्छ ।

केही नमुना :-

तामाड भाषामा :-

वारि कोइला नाम्नाम् टाप्

टाप् कडिजु छोन्स्युवा

आम्मै डाला सत्तोँज्यान

एहेम पाङ्गे काई छाङ्गे

सन् सन् सत्तोँ डाइपाङ्गे

दाहिनेमा पिपल देब्रेला बर

तिल जागा मोनेम माइलीमा थर ?

नेपालीमा :-

बारीको हरियो तोरीको साग

पाक्यो कि पाकेन भनेर

डाडुले चलाई हेरे भैं

एक मेरी मायालु हजुर

मुखैले खोलेर म भन्छु

सुन सुन माया म भन्छु

दाहिने पिपल देब्रे वर

माइली तिम्रो के हो थर ?

यसरी नाचिने तामाडहरूको नाचमा पनि लिम्बूहरूको सहभागिता देखिन्छ । किनभने एकै ठाउँ बसोबास गर्ने लिम्बू र तामाडहरूको नजानिदो किसिमले सांस्कृतिक आदान-प्रदान भएको पाइन्छ ।

२.१६.५ मारुनी नाच

पाँचथरको प्राचीन लोकसंस्कृतिको रूपमा मानिएको यो नाच कामी, दमाई तथा सार्की जातिमा प्रचलित रहे पनि हाल आएर अन्य जातिमा पनि फैलिएको छ । मारुनी नाचमा मादले, एक वा एक भन्दा बढी मारुनी, जोकर तथा अन्य सहयोगीहरू हुन्छन् । मादलेले मादल बजाउँदै गीत गाउँदछ । मारुनी मादलको ताल र गीतसँगै खुट्टाको ताल मिलाएर हातमा थाल घुमाउँदै नाच्ने गर्दछ । जोकर भने विभिन्न हाउभाउ प्रदर्शन गर्दै मारुनीलाई नाच्न सजिलो हुने गरी ठाउँ बनाइदिने काम गर्दछ । यो नाच कात्तिक औंसीदेखि पूर्णिमासम्म नाच्ने गरिन्छ । मेला बजार तथा घर गाउँतिर पनि मारुनी नाच नाचिने हुँदा लिम्बूहरूको सहभागिता पनि यस नाचमा पाइन्छ ।

२.१६.६ सङ्गिनी नाच

विवाहमा हुने रत्यौली, पुजाआजा तथा चाडपर्व आदिमा सङ्गिनी गाएर नाच्ने गरिन्छ । यो नाच नेपाली महिलाहरूको नाच हो । सङ्गिनी महिलाहरूले मेला पात, घाँस-दाउरा, ढिकी-जाँतो तथा हातेमेलो गर्दा अत्यन्त मार्मिक र वास्तविक जीवनमा आधारित शब्दहरू प्रयोग गरेर गाउँदछन् । यो नाच खास गरी ब्राह्मण र क्षेत्री जातिको मौलिक नाचगान भएकोले गर्दा यसमा लिम्बूहरूको सहभागिता पाइदैन । केही नुमना :-

बाबा र ज्यूकी नि म एकली छोरी काखैमा खेलेकी

मेरा बाबा, काखैमा खेलेकी !

आमाकी सानी नि म एकली छोरी मुटुमै बसेकी

मेरा बाबा मुटुमै बसेकी !

पराइका घरमा नि म नौली चरी पखेटी काटेकी

मेरा बाबा पखेटी काटेकी !

बाबाको घरको नि त्यो ढलीमली म परे जालैमा

मेरा बाबा म परे जालैमा ! आदि

२.१६.७ बालुन नाच

आजभोलि लोप हुँदै गएको 'बालुन नाच' ब्राह्मण, क्षेत्री जातिका पुरुषहरूमा धार्मिक कार्यमा नाच्ने गरिन्छ । यस नाचमा गाइने गीत देवीदेवताहरूका भजन तथा रामायण महाभारतका कथामा आधारित हुन्छन् ।

२.१६.८ दमाई नाच

नौमती बाजा बजाएर विशेष विवाहको अवसरमा दमाई जातिद्वारा प्रस्तुत गरिने नाच नै 'दमाई नाच' हो । बेहुला पक्षबाट बेहुली लिन जाँदा सम्भव भए बाटैभरि नभएमा बेहुलीको घर पुगेर रातभरि यो नाच नाच्ने चलन छ । नव-वधू भिफ्याउनु अघि र पछि बेहुलाको घरमा पुगेर बाजा बजाउने समूहको नाइकेद्वारा टोपी थापेर इनाम पाउने आशामा यो नाच नाच्ने गरिन्छ । नव-वरवधूलाई आशीर्वाद दिई यो नाच समाप्त हुन्छ । लिम्बूहरूले पनि मागी विवाह गर्दा नौमती बाजा लगाएर विवाह गर्ने हुँदा यसमा लिम्बूहरूको सहभागिता देखिन्छ ।

२.१६.९ देउसी-भैलो नाच

‘देउसी-भैलो’ नाच पनि पाँचथरको प्रमुख लोक संस्कृतिभिन्न पर्दछ । हरेक जातिले आफ्नै भाषा, धर्म र संस्कार, अनुसार देउसी-भैलो खेल्दछन् । लिम्बूहरू पनि च्याबुङ्ग बजाएर ‘लारिङ्गोक’ र ‘नामलिङ्गोक’ को भाकामा देउसी-भैलो खेली रमाइलो गर्दछन् । देउसी भैलो तिहारमा मात्र खेल्ने गरिन्छ ।

२.१६.१० गुरुङ लोकगीत

गुरुङहरूको आफ्नै भाषा छ । लेख्य रूपमा नभए पनि कथ्य रूपमै गुरुङ भाषा बोल्ने गरिन्छ । गुरुङ समुदायमा घाटु, छाँटु, मारुनी, सोरठी र पाङ्दुरे नाच आदि प्रचलित छन् । मादल, ढोलक, सारङ्गी, टुङ्ना, भुर्मा, डम्फु आदि गुरुङहरूका बाजा हुन् ।

घाटु गुरुङहरूको सबैभन्दा महत्वपूर्ण नाच हो । वैशाख पूर्णिमा बुद्ध जयन्तीको दिन गुरुङ भेषभूषामा केटीहरू सामूहिक रूपमा जोडतोडका साथ नाच्ने गर्दछन् । छाँटु गुरुङहरूको अघौंमा ढोलक बजाएर गुरुङ भाषामा गीत गाएर नाच्ने गरिन्छ । यस बाहेक मारुनी, सोरठी, पाङ्दुरे नाच भने चाडपर्वमा बाजागाजाका साथ लय, सुर, ताल मिलाएर नाचिन्छ । पाँचथर जिल्लाका गुरुङ समुदायमा रोदीघरको प्रचलन भने पाइदैन ।

२.१६.११ मगर लोकगीत

मगर जातिको लोकगीत र लोकनृत्य मध्ये घाटु, सोरठी र कौडा प्रसिद्ध छ । घाटु नाच श्रीपञ्चमी, होली, चण्डीपूर्णमा तथा चैते दसैंमा नाचिन्छ । सोरठी नाच भने दसैं देखि सुरु गरेर फागुनमा सेलाइन्छ, कौडा नृत्यमा भने दोहरी गीत गाइन्छ । मादल डम्फु आदि बाजाको प्रयोग मगरहरूले गरेको पाइन्छ । मगर र लिम्बूहरूको बसोबास भएको ठाउँमा यस्ता कार्यहरूमा लिम्बूहरू पनि सहभागी बन्ने गरेको पाइन्छ ।

२.१६.१२ रोपाइँ जात्रा

‘रोपाइँ जात्रा’ पाँचथरको सदरमुकाम बाहेक रानीटार, ईम्बुड, चोकमागु आदि ठाउँहरूमा पनि देखाइन्छ । यसमा सबै जातिको सहभागिता हुने गर्दछ । रोपाइँ जात्रामा विशेष गरी गोरुहरू, हलीहरू, बाउसेहरू धान रोप्ने रोपारहरू हुन्छन् । रोपारहरू प्रायः केटीको पोशाकमा सजिएका केटाहरू हुने गरे पनि हाल आएर महिलाहरू पनि सहभागी बन्दछन् । धानको बीउ जस्तै हरियो दूबो लिएर नौमती बाजाको तालमा लहर लागेर धान रोपेको जस्तो नक्कल रोपारहरू गर्दछन् भने बाउसेहरू पनि बाजाको तालमा उफ्री-उफ्री नाच्ने गर्दछन् । रोपाइँ जात्रा हेर्न आउने लिम्बू युवा-युवतीहरू रातभर धान नाचेर माया प्रीति साट्ने गर्दछन् ।

२.१६.१३ गाईजात्रा

नेवार जातिद्वारा पाँचथरको सदरमुकाम फिदिममा गाईजात्रा देखाउने गरिन्छ । बालकहरूलाई गाईको अनुहारको मकुण्डो लगाएर सहरको परिक्रमा गराई कुनै देवालयमा पुऱ्याएर सेलाउने चलन छ । गाई जात्रामा सहभागी हुने गाईहरू मरेका घरबाट मृतकको सम्भनामा निकाल्ने गरिन्छ । गाई जात्रामा लिम्बूहरू दर्शकको रूपमा सहभागी हुने गर्दछन् ।

२.१६.१४ भजन-कीर्तन

‘भजन-कीर्तन’ले पनि पाँचथरमा राम्ररी जरो गाडेको देखिन्छ । प्रत्येक गाउँमा ‘हरिकीर्तन’ नामक भजन टोली गठन गरिएको हुन्छ । शनिबार र मङ्गलबार टोलका प्रत्येक घरमा पालो-पालो गरी भजन-कीर्तन गरिन्छ । कुनै बेला यो पाँचथरमा निकै फस्टाएको थियो । तर धर्म माथिको अविश्वासको कारण हाल आएर शिथिल बन्न पुगेको छ ।

२.१६.१५ दोहरी गीत

‘दोहरी गीत’ लाई जुहारी गीत पनि भनिन्छ । यो मेला बजार, चाडपर्व, भोज-भतेर, आदिमा गाउने गरिन्छ । यो गीत राई तथा मगर समाजमा बढी प्रचलित छ । विभिन्न भाकाहरूमा दोहरी गीत युवा-युवती, बुढाबुढी आदिले प्रश्नोत्तरको रूपमा गाउने गर्दछन् । यसमा लिम्बूहरू पनि सामेल हुने गर्दछन् । लिम्बूहरूले गाउने हाक्पारे गीत पनि दोहोरी गीत जस्तै गरी गाइन्छ ।

२.१६.१६ गाउँखाने कथा

बेलुकीको खाना खाइसकेपछि अथवा भेटघाटमा केटाकेटी तथा बूढाबूढीहरूले पनि गाउँखाने कथा भन्ने गरेका पाइन्छ । लिम्बू लोकसाहित्यमा पनि गाउँ खाने कथाको छुट्टै स्थान छ । जसलाई लिम्बू भाषामा 'तारिपान' भनिन्छ ।

२.१६.१७ उखान टुक्का

बुढाबुढीहरूद्वारा केटाकेटीहरूलाई अर्ती, उपदेश तथा नैतिक शिक्षा दिनको लागि उखान टुक्काहरू भन्ने गरेको पाइन्छ । लिम्बू लोक साहित्यमा पनि उखान टुक्का भेटाइन्छ । लिम्बू भाषामा उखानलाई 'खेदा' भन्ने गरिन्छ ।

अध्याय तिन

पाँचथर जिल्लाका लिम्बूहरूको भाषा र लोक संस्कृति

३.१ लिम्बू जातिको क्षेत्र तथा परिचय

नेपालको आदिवासी जनजातिहरूमा लिम्बू पनि एक जाति हो । तामाकोसी र सुनकोसी बिचको भूभागमा बसोबास गर्दै आएका किराँत जातिको इतिहास ज्यादै लामो देखिन्छ । लगभग ५०६२ बर्ष पहिले अस्तित्वमा आएका यस जातिको काठमाडौं प्रवेश यलम्बरले उपत्यका विजय गरेपछि भएको देखिन्छ । किराँतीहरूको शासन गरेको क्षेत्र (वल्लो किराँत, माझ किराँत, पल्लो किराँत) अन्तर्गत पल्लो किराँत लिम्बूहरूको राज्य 'लिम्बूवान थियो । लिम्बूवान भन्नाले पूर्वी नेपालका ९ ओटा जिल्ला इलाम, पाँचथर, ताप्लेजुङ, तेह्रथुम, सङ्खुवासभा, भूपा, मोरङ्ग, सुनसरी र धनकुटा पर्दछन् । “लिम्बूवानको क्षेत्र पूर्वमा मेची, पश्चिममा अरूण, उत्तरमा तिब्बत र दक्षिणमा भूपा, मोरङ्ग र सुनसरी हो । यसको क्षेत्रफल ४३४७ वर्ग मिल्छ ।”^५

कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार “लिम्बू पनि किराँतहरूकै अर्को शाखा, वंश वा जाति हो । लिम्बूहरूलाई सुब्बा पनि भनिन्छ । यो शब्द लिम्बू भाषाकै सोब्बा (राजा) बाट आएको मानिन्छ ।”^६

किम्बदन्ती अनुसार लिम्बू शब्दको उत्पत्ति ‘लीआबु’ भन्ने शब्दबाट भएको मानिन्छ । ‘ली’ को अर्थ गुलेली र ‘आबु’ को अर्थ हान्ने वा चलाउने हुन्छ । यसरी गुलेली चलाउने जाति नै लिम्बू कहलिए । “धनुधारीको अर्थ लिम्बू भयो औं तिनीहरूको देश लिम्बूवान कहलिए ।”^७ यसरी लिम्बू शब्दको बारेमा

^५ सुनिता सुब्बा, लिम्बू जाति सामाजिक जीवन र रीति रिवाज, (समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५३), पृ. २१ ।

^६ कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौं : वीणा प्रकाशन प्रा.लि. २०५७) , पृ. ४५१ ।

^७ विरही काईला, लिम्बू भाषा र साहित्यको संक्षिप्त परिचय, (ने.रा.प्र. प्र., २०४९), पृ. २१ ।

जति मतमतान्तर देखा परेपनि यसको व्युत्पत्ति यसरी भएको पाइन्छ । “लिम्बू भाषामा लिङ्बाको अर्थ आफै उमेको हुन्छ तसर्थ आफै उमेको लिङ्बा लिङ्ब लिम्बू भयो र लिम्बूहरूको थलोको नाम लिम्बूवान भयो ।”^८ लिम्बू र लिम्बूवानको नामाकरणको बारेमा विभिन्न किम्बदन्ती तथा कथाहरू पनि पाइएका छन् ती सबै कथाले पनि यही व्युत्पत्तिलाई नै पुष्टि गर्दछन् । लिम्बूहरू पूर्वी नेपालको आदिवासी जनजाति हुन् भन्ने कुरा ‘याक्थुम्बा’ शब्दबाटै प्रष्ट हुन्छ । याक्थुङ्बा शब्द यक +तुम्बाबाट बनेको मानिन्छ । ‘यक’ को अर्थ गाउँ वा ठाउँ हुन्छ र तुम्बा को अर्थ जेठो हुन्छ । त्यसैले गाउँकै जेठो भएको कारण लिम्बूहरूलाई ‘याक्थुङ्बा’ भनिएको हो ।

लिम्बू जातिलाई चिनाउने आफ्नै भाषा, लिपि, धर्म, इतिहास र संस्कृति मान्यताहरू छन् । “आज नेपालको लिम्बू जातिको परिचयलाई नियाल्दा यो विशाल किराँत परिवारभित्र पर्ने एक उपसमूह हो ।”^९ लिम्बूहरूको सामुहिक रूपमा लिम्बू समाजमा नै बस्न रूचाउँछन् । जसले गर्दा अन्य धर्मको प्रभावबाट आफ्नो धर्मलाई जोगाउन सक्षम छन् साथै आफू बसोबास गर्ने ठाउँको नाम पनि आफ्नै भाषाबाट राख्ने गर्दछन् । लिम्बू समाजमा अनेकौं थरहरू पाइन्छन् । लगभग ३०० देखि ३५० सम्म रहेको लिम्बू थरहरूभित्र वर्ग विभाजन भने पाँड्रैन र अधिकांश लिम्बूहरू मांसाहारी भए पनि तिनको आफ्नै जातिय विशेषता हुन्छ । जस्तो मादेन, तुम्बाहाम्फे र सोडमीले राँगाको मासु खाँदैनन् । थाङ्बाङ्ग, नेम्बाङ्ग र केरूङ्गले बाखा, खेवाले कुखुरा र आङ्भाङ्गले सुँगुरको मासु खाँदैनन् । यसको पछाडि आ-आफ्नै कथा र किम्बदन्तीहरू रहेका छन् ।

लिम्बू समाजमा नारीको स्थान उच्च छ । नारीले नै सम्पूर्ण घरव्यवहार चलाएकी हुन्छे । नारीले आफ्नो स्वच्छाले निर्णय गर्न सक्छे । चोरी विवाह र विधवा विवाह गर्न नारीलाई छुट छ । अधिकांश लिम्बूहरू कृषिकार्य गर्ने भए पनि केही मात्रामा जागिरे पनि छन् । प्रायःजसो लिम्बूहरू सेनामा जागिर खाने गर्दछन् । शिक्षक, कर्मचारी तथा राजनीतिक पेशामा पनि लिम्बूहरू लागेका छन् ।

^८ ऐजन, पृ. २३ ।

^९ दुर्गा लिम्बू, लिम्बू समाजमा विवाह प्रथा, काठमाडौं: इतिहास केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०४८, पृ.१ ।

३.२ लिम्बू भाषाको परिचय

किरात जातिहरूमा लिम्बू जाति पनि एक प्रमुख जाति हो । नेपालमा बोलिने भाषाहरूमा लिम्बू भाषा पनि पर्दछ । “लिम्बू भाषा भोट बर्मेली भाषा परिवारभित्रको भाषा हो ।”^{१०} “नेपालमा रहेका विभिन्न भाषा-भाषिहरूमध्ये लिम्बू भाषा नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा आदिमकालदेखि नै बोल्दै आएको भाषा हो ।”^{११} साथै “लिम्बू भाषा तिब्बत बर्मेली भाषा परिवारको एउटा सदस्य हो ।”^{१२} लिम्बू भाषा तिब्बत बर्मेली परिवारको पाँचौ पुस्तामा विकसित भाषा हो । लिम्बू भाषा पूर्वी नेपालको छ ओटा जिल्ला लगायत भारतको सिक्किममा समेत बोल्ने गरिन्छ । लिम्बू भाषाको विकासमा सबभन्दा बढी योगदान सिक्कीमबाटै भएको हो । लिम्बू भाषामा पनि विविध भेद पाइन्छ । “लिम्बू भाषामा चार ओटा भाषिकाहरू छन् – पाँचथरे, तमरखोले, फेदाप र छथरे । अधिकांश लिम्बू भाषाको प्रकाशन पाँचथरे भाषिकामा भएकोले पाँचथरे भाषिकालाई लिम्बू भाषाको स्तरीय भाषिका मानिन्छ ।”^{१३} स्नातकोत्तर तह इतिहास विषयको शोधपत्रमा लिम्बू भाषालाई पाँचथरे र छथरे गरी दुई भागमा मात्र बाँडेका छन् । पाँचथरे लिम्बू भाषा अधिकांश लिम्बूहरूले अर्थात् ८० प्रतिशतले बोल्ने गर्दछन् भने छ थरे भाषा धनकुटाका केवल २० प्रतिशतले मात्र बोल्ने गरेका छन् । मानवशास्त्र र समाजशास्त्र स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा सुनिता सुब्बाले लिम्बू भाषालाई पान्थरे, फेदाप्पे, छ थरे र ताप्लेजुङ्गे वा मेवाखोले भनी चार भागमा विभाजन गरेकी छिन् ।

यसरी लिम्बू भाषाको वर्गीकरण गरे पनि लिपि भने एउटै छ । विकसित र अविकसित अन्य भाषाको प्रभावमा, स्थान विशेषको भेल र भाषिक प्रयोगले गर्दा लिम्बू भाषामा यस्तो भेद देखा परेको हो । यी भाषिकाहरूमा केही उच्चारणगत भिन्नता पाउन सकिन्छ । पाँचथर जिल्लाको लिम्बूहरूले भने पाँचथरे भाषिका बोल्दै आएका छन् ।

^{१०} वैरागी काइँला, ‘लिम्बू भाषामा सन्धि तथा ध्वनि परिवर्तनका नियमहरू’ लिम्बू भाषा तथा साहित्य विचार गोष्ठी, (ने.रा.प्र.प्र., २०५०), पृ.२३ ।

^{११} दुर्गा लिम्बू, पूर्ववत्, पृ.२४ ।

^{१२} विरही काइँला, पूर्ववत्, पृ. २१ ।

^{१३} माधव प्रसाद पोखरेल, नेपाल भाषिकामा लिम्बूभाषा, लिम्बू भाषा तथा साहित्य गोष्ठी, (ने.रा.प्र.प्र., २०५०), पृ.२७

३.३ लिम्बू लिपिको परिचय

नेपाली, अंग्रेजी, उर्दू भाषाको जस्तै लिम्बू भाषाको पनि आफ्नै लिपी छ । लिम्बू भाषाको लिपिलाई 'सिरिजङ्गा' लिपि भनिन्छ । लिपिको विकास भाषालाई स्थायीकरण दिनका लागि भएको हुन्छ । नयाँ नयाँ शब्दको जन्म हुँदै जाँदा पुराना शब्दहरू मानव मस्तिष्कबाट लोप हुँदै जाने हुँदा त्यस्ता शब्दहरूलाई सुरक्षित राख्नको लागि नै लिपिको विकास भएको हो । "लिम्बू लिपिको उत्पत्ति ब्राह्मीलिपिबाट भएको कुरामा प्रायः विद्वानहरू एकमत छन् ।"^{१४} लिम्बू लिपिको ऐतिहासिक वर्गीकरण यस प्रकार भएको पाइन्छ । :

ब्राह्मीलिपी	इ.पू. पाँचौ शताब्दीदेखि इस्वीको तेस्रो शताब्दीसम्म
पूर्व लिच्छवी लिपी	चौथो शताब्दीदेखि पाँचौ शताब्दीसम्म
उत्तर लिच्छवी लिपि	छैटौं शताब्दीसम्म
लिम्बूलिपि	छैटौं शताब्दी पछि

इमानसिंह चेम्जोडले आफ्नो पुस्तक 'किराँत साहित्यको इतिहास' मा लेखे अनुसार इशाको सात सय साल पछि उत्तर बर्मा मा नामगाम र मोङ्गवान गाउँबाट ताइवंशी चिनियाँहरू मोङ्गनशान नाउँ लिएर मुङ्मावरोंग राजाको नेतृत्वमा आसाम आए । आसामबाटै बङ्गाल भई पूर्वी नेपालको पहाडमा बसाइँ सरे । यिनै राजालाई मोरांग राजा भन्दछन् । उनले एक प्रकारको लिपि बनाई किरातीहरूलाई सिकाए । यस लिपिमा साना ठूला गरेर ४७ अक्षर साथै नौ ओटा मात्रा थिए । यसरी किरातीहरूको लिपि नवौं शताब्दी पछि मात्र आविष्कार भएको पाइन्छ । "इसाको नवौं शताब्दीपछि पूर्वी नेपालमा किरातवंशी राजाहरू आपुङ्गी भई आफू आफूमा युद्ध गर्न थाले । गलिजङ्गाको नाति सिरिजङ्गाले आपुङ्गी राजाहरूलाई आफ्नो तवीमा ल्याए । देशमा शान्ती स्थापना भई सकेपछि उनको पुराना पुराना ग्रन्थहरू

^{१४} विरही काइँला, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

भेला पारी एक अर्को लिपिको आविष्कार गरी किराँत देशमा विद्या प्रचार गर्न थाले । यसै लिपिलाई सिरिजङ्गा लिपि भनिन्छ ।”^{१५}

आदिकालदेखि नै आफ्ना सह पाठीहरूसित मनको भाव प्रकट गर्ने माध्यम स्वरूप भाषाको जन्म भयो । आफ्ना स्मरणशक्तिमा नआँटेका कुराहरू वा अनुभवहरूलाई सङ्गाली राख्न वर्णको आविष्कार गरे । लिम्बू भाषामा पनि यस्ता वर्णहरू छन् । लिम्बू वर्णहरूलाई पनि स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्ण गरी दुई भागमा बाँडिएको छ । लिम्बू भाषामा स्वरवर्ण लिपि ‘अ’ एउटै मात्र छ । यो मध्य र अगोलित स्वर हो । अन्य स्वरवर्ण मात्राहरूको प्रयोग गरी अक्षरमा लेखिन्छ । यस्ता स्वरवर्णहरू लिम्बू भाषामा नौ ओटा छन् । व्यञ्जन वर्ण लिम्बू भाषामा २५ ओटा र आठ ओटा संयुक्ताक्षर छन् । यिनीहरूमा थप तिन ओटा ध्वनी चिन्हहरू पनि सामेल भएका छन् ।

३.४ लिम्बू भाषाका साहित्यको परिचय

साहित्य समाजको दर्पण हो किनभने कुनै पनि जाति वा समाजको प्रतिविम्ब साहित्यमा परेको हुन्छ । नेपाली साहित्यमा नेपाली समाजको, अंग्रेजी साहित्यमा पाश्चात्य समाजको र लिम्बू साहित्यमा लिम्बू समाजकै प्रतिविम्ब चित्रित भएर आएको हुन्छ । यसरी “संस्कृति र सभ्यता नै जाति विशेषको साहित्यको आधार बन्न जान्छ ।”^{१६} “भाषाको माध्यमबाट जीवनको अभिव्यक्ति नै मूल रूपमा साहित्य हो ।”^{१७} शब्दहरूको आनन्ददायी संयोजन नै साहित्य हो ।”^{१८}

यी परिभाषाहरूबाट के ज्ञात हुन्छ भने साहित्य भनेको रसानुभूति गराउने जीवनको अभिव्यक्ति हो । साहित्यमा भाषा तथा जाति विशेषको प्रभाव परेको हुन्छ । त्यसैले आफ्नै संस्कृति र सभ्यताको सेरोफेरोमा नै साहित्यिक परिक्रमा गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले लिम्बू भाषाको साहित्य भन्नाले लिम्बू जाति, धर्म, संस्कार र सभ्यताको प्रतिविम्ब हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

^{१५} ऐजन, पृ.५ ।

^{१६} पदमसिंह सुब्बा, ‘लिम्बू साहित्यको निर्माण,’ लिम्बू भाषा साहित्य तथा विचार गोष्ठी, (काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५०), पृ.१ ।

^{१७} साहित्य शब्दकोश ने.रा.प्र.प्र., २०५५), पृ.८८५ ।

^{१८} ऐजन, पृ.८८५ ।

लिम्बू भाषाको साहित्य जति हुनुपर्ने हो त्यति सबल छैन । यसको मूल कारण लिम्बू जातिमा कुनै पनि प्रतिभाशाली साहित्यकार नजन्मनु नै हो । यस जातिको आर्थिक दुरावस्था, अशिक्षा र सरकारको विभेदकारी नीतिले पनि लिम्बू साहित्यको उत्थानमा प्रशस्त असर परेको पाइन्छ । यस्ता समस्याका बावजुद पनि केही कार्यहरू लिम्बू साहित्यमा भएका छन् । सिरिजङ्गाले सुरू गरेको लिपी र साहित्यको प्रचारले हाल आएर व्यापकता पाएको छ । लिम्बू भाषाका पनि लेखक, कवि, कथाकार आदि देखिन थालेका छन् । कवितामा फूटकर कवितादेखि खण्डकाव्यसम्म कृतिहरू आइसकेको छ । आख्यानको क्षेत्रमा मुन्धुमहरूको पनि सङ्गालो, कथा र उपन्यास पनि लिम्बू भाषामा प्रकाशित भइसकेका छन् । नाटक पनि लेखिसकिएको छ । ‘तरेवा’, ‘तुमदुड’ जस्ता टेलिफिल्म र ‘नुमाफूड’ जस्तो फिल्मको पनि लिम्बू भाषामा निर्माण भई सकेको छ । नेपालमा पनि नव संविधान (२०४७) ले व्यवस्था गरे अनुसार मातृभाषाको रूपमा प्राथमिक तहसम्म पढाइ हुन थालेको छ ।

यसरी लिम्बू भाषा तथा साहित्य पछाडि पर्नाका कारण खुल्ला रूपमा प्रचार - प्रसार गर्नुको सट्टा विभेदको नीति लिनुले पनि लिम्बू साहित्य पछाडी पर्न गएको हो । “तेअडसी सिरिजङ्गा सिडथेवे आफ्नो भाषा र साहित्यको निम्ति शहिद हुनु परेको थियो । त्यति मात्र होइन, उनी शहीद भइसकेपछि सिक्किम राज्यभरि ‘सिरिजङ्गा याक्थुड साप्ला केजोक्पा मेप्मेल्लो हाडले आम्सेत्लो ’ अर्थात सिरिजङ्गाले लिम्बू विद्या प्रचार गर्‍यो नभन्नु राजाले प्राणदण्ड दिनेछन् भन्ने जनश्रुति प्रचलित रहेको थियो ।”^{१९}नेपालमा पनि लिम्बू भाषा पढ्न र प्रचार गर्न निषेध गरिएको कुरा सुन्न पाइन्छ ।

^{१९} पदमसिंह सुब्बा, पूर्ववत्, पृ.९ ।

३.५ लिम्बूहरूको किपट

“आरम्भमा लिम्बूवानमा प्रवेश गर्दा त्यहाँ रहेका घना जङ्गल फाँडेर अबदेखि किनेर नकिनिने र बेचेर नबेचिने गरी भगवान साक्षी राखेर बसाएको मुलुक नै किपट हो ।”^{२०} वास्तवमा लिम्बूहरूले लिम्बूवानमा प्रवेश गर्दा लिम्बूवान जङ्गल मुलुक थियो । अनि ती जङ्गललाई प्रत्येकले आफूले भ्याए जति फाँडेर आफ्नो बनाए । त्यस समयमा किनवेच प्रथा नभएको कारण र सबै लिम्बूहरूसँग प्रशस्त जग्गा भएकोले किनवेच नहुन सक्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार किपट भनेको “केही पूर्वका शताब्दीहरूमा धेरै इलाकामा प्रचलित भूमिसुधार आरम्भ हुने समयमा भने पूर्वी नेपालका माझ किराँत तथा पल्लो किरात मात्र प्रचलित राई-लिम्बूहरूको लालमोहर गरेर दिएको कहिल्यै राजीनामा हुन नसक्ने अथवा जसका नाममा सो जग्गा लेखिएको छ । उसैका सन्तान दरसन्तानहरूले भोग चलन गर्नु पर्ने जग्गा हो ।”^{२१} “किपट भनेको आफू खुशी रैति बसाली तिनीहरूबाट प्रचलित दस्तुर लिन पाउँने गरी सरकारद्वारा दिइएको एक किसिमको विर्ता हो ।”^{२२} यो भनाइ लगभग मिल्दो जुल्दो देखिन्छ किनभने भूमिसुधार लागु हुनुभन्दा अगाडी सुव्वाकोमा थरी, कारबारी तथा बुढौलीहरूले बेठी तिर्दै आएको भेटिन्छ ।

लिम्बूवानमाथि पृथ्वीनारायण शाहले विजय प्राप्त गरेपछि, “सेनवंशी राजाहरूले लिम्बूवानका किरातीहरूलाई दिएको हक र सुविधाहरू थामी वि.सं. १८३१ श्रावण २२ गते पृथ्वीनारायण शाहले लिम्बूवानलाई लालमोहर दिए । आफूले जितेका राज्यको रीतिथितिमा कुनै हस्तक्षेप नगर्ने नीति भएको र सेनवंशी राजाहरूले लिम्बूवानका किरातीहरूलाई दिएका हक र सुविधाहरू थामिदिँदा सैनिक विजय बिना लिम्बूवान नेपाल राष्ट्रमा सम्मिलित हुने भएकोले र लिम्बूहरू सधैं आफ्नो पक्षमा हुने भएकाले पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८३१ श्रावण २२ गते मा यस प्रकारको लालमोहर गरी दिए ।”^{२३} तर मुख्य राजाको रूपमा भने पृथ्वीनारायण शाहलाई नै मान्नु पर्ने थियो । किपटको बारेमा पृथ्वीनारायण शाहले गरीदिएको लालमोहरमा चर्चा पाइँदैन । रणबहादुर शाहको पालामा भने किपट शब्दको प्रयोग भएको

^{२०} दुर्गा लिम्बू, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

^{२१} नेपाली बृहत् शब्दकोष, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५८), पृ. २२५ ।

^{२२} बालचन्द्र शर्मा, (सम्पा), नेपाली शब्दकोश, (काठमाडौं : सृष्टि प्रकाशन, दो सं., २०५७), पृ. १८१ ।

^{२३} दुर्गा लिम्बू पूर्ववत्, पृ. १८ ।

पाइन्छ । ई.सं. १८४५ फाल्गुण १ मा रणबहादुर शाहको पालामा किपट सम्बन्धि बक्स भएको लालमोहर यस प्रकार छ -

“आगे श्री राईको हिंवा सिद्धिपुर पूर्व खोला उत्तर जङ्गल उघार्न किपट गरी बक्स्यो । रोक टोक कसैको वास्ता नास्ती आफ्नो खातिर किपट जानी भोग्य गर ।”^{२४} किपट भन्नाले कुनै पनि किसिमको भूमिकर नलाग्ने जग्गा हो । लिम्बूहरूको कुनै पनि किसिमको भूमिकर नतिरीकन लिम्बूवानमा बसेका हुनाले त्यस्ता जग्गालाई किपट गनियो । भूमिकर नतिरे पनि धूरिकर भने तिर्नु पर्दथ्यो । किपट जग्गा लिम्बूले लिम्बूलाई नै बेचविखन गर्न पाउने व्यवस्था थियो । अन्य जातिलाई बेचविखन गर्न बाट भने प्रतिबन्ध लगाईएको थियो । तर वि.सं. १९५८ सालमा चन्द्रशमशेरद्वारा किपट सम्बन्धी एक खड्ग निशाना बक्स भयो जस अनुसार किपट जग्गा पनि भोग बन्दकीमा बेचविखन हुने भयो । त्यसपछि धेरै किपटहरू रैकरमा परिणत भए तर लिम्बूहरूको किपट भने यथावत नै थियो । २०१७ सालमा राजा महेन्द्रबाट पनि लिम्बूहरूको इमान्दारी र सोभोपन देखेर किपट सम्बन्धि पुनः लालमोहर बक्स गरीदिएका थिए । तर २०२१ सालको भूमिसुधारले सारा किपटहरू रैकरमा परिणत भए र नापी समेत भयो । यसरी नापी भएको जग्गाको भूमिकर लाग्ने भयो । यसरी नै लिम्बूहरूको किपटको उन्मुलन भएको पाइन्छ ।

३.६ लिम्बू जातिको लोक संस्कृति

लोक संस्कृति लोकजीवनको नजिक रहन्छ र यसले त्यस लोकको मौलिक स्वरूपलाई देखाउँछ । लोकपरम्परा अनुसार नै लोक संस्कृतिको निर्माण भएको हुन्छ । लोक संस्कृतिबाटै त्यस लोकमा बसोवास गर्ने जातिको जीवनशैली, क्रियाकलाप र विकासक्रम जान्न सकिन्छ । ज्ञान, कला, नीति, नैतिकता, चालचलन, विश्वास, मान्यता रीतिरिवाज आदि लोक संस्कृति भित्र गर्दछन् । लोक संस्कृति जाति विशेषको अमूल्य निधि हो । लोक संस्कृतिका सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, मनोवैज्ञानिक र शैक्षिक भूमिकाले नै जाति विशेषको पहिचान गराउँदछ । अझ लोक संस्कृति पुरातत्त्व, इतिहास, भाषा विज्ञान, मिथक, कला, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, सञ्चार विज्ञान आदिसँग पनि सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

^{२४} दुर्गा लिम्बू, पूर्ववर्त पृ. १८ ।

संस्कृति देश, काल, परिस्थितिअनुसार फरक-फरक हुन्छ । मानिस-मानिस बिच गाँसिएर मूल्य मान्यता र संस्कार नै संस्कृतिको रूपमा अर्थिन थाल्छ । मानिसको शारीरिक, मानसिक, आत्मिक शक्तिको विकास गर्नु नै संस्कृतिको उद्देश्य रहेको हुन्छ । संस्कृति भन्नु नै प्रत्येक जातिको आत्मा परिचित तथा क्रियाकलाप, विकासक्रमको अभिलेख र पुर्जा पनि हो । यसरी संस्कृतिद्वारा नै प्रत्येक जातिको परिचय प्राप्त गर्न सकिने भएकोले लिम्बू जातिको पहिचान गराउने पनि आफ्नै किसिमको लोक संस्कृति छ । लोक साहित्य भित्र मात्र लिम्बू जातिको सम्पूर्ण संस्कारहरू नसमेटिने हुँदा अनि लोक संस्कृतिभित्रै ती सबै कुरा आउने हुँदा पनि लोक साहित्यलाई छोडेर लोक संस्कृतिकै अध्ययन गरीएको हो । लिम्बू समाजमा प्रचलित लोक संस्कृतिहरूलाई यसरी हेर्न सकिन्छ ।

३.६.१ मुन्धुम

हिन्दुहरूको वेद, इसाइहरूको कुरान, बौद्धहरूको त्रिपिटक भने जस्तै लिम्बूहरूको धार्मिक ग्रन्थलाई 'मुन्धुम' भनिन्छ । मुन्धुममा सृष्टिदेखि आजसम्म भएका घटनाहरूको वर्णन, विधि निषेधका कुराहरू र व्याक्ति, परिवार तथा समाजको कल्याण का लागि गरिने कुराहरूको वर्णन पाइन्छ । वैरागी काँइलाका अनुसार मुन्धुमको व्युत्पत्ति यसरी भएको पाइन्छ, "किराँत लिम्बू भाषामा 'मुन' (चल) मुम्मा (चल-नु, हल्ल-नु) क्रियाको धातु हो । जसले गति वा स्थिर नरहेको गतिमय स्थिति बुझाउँछ । गतिमयता भनेको जीवनता हो 'थुम' शब्दले कठिन शक्ति वा बलको अर्थबोध गर्छ । गतिमय शक्ति अलौकिक र ईश्वरीय हुन्छ । चलायमान वा गतिमान रहने परमशक्ति वा सत्ताकै वर्णन मुन्धुम हो ।"^{२५}

मुन्धुम फेदाङ्मा, साम्बा तथा येवाहरूले जीउमा देवता चढाएर फलाक्ने हुँदा यसरी पनि मुन्धुमको व्युत्पत्ति वैरागी काँइलाले गरेका छन् । "थुक (चढ) थुक्मा (आङमा चढनु) क्रियाको धातु हो । देवप्व आङमा चढनु वा देवप्वले नै अभिशप्त भएकाहरूले मात्र गाउने मुन्धुम धार्मिक विश्वासको विद्युत लहरले तरङ्गित भएर मन्त्रवद्ध शब्दहरू नै मुन्धुम हो ।"^{२६} त्यसैले किरातहरू मुन्धुमलाई आफ्नो धर्मशास्त्र भन्दछन् ।

^{२५} वैरागी काँइला, 'मुन्धुम', निर्माण (साँस्कृतिक विशेषांक), १९/३४, (निर्माण प्रकाशन सिक्किम सन् १९९९), पृ. २५२ ।

^{२६} ऐजन. पृ. २५२ ।

मुन्धुम मौखिक परम्परामा नै जीवित रहेको हुन्छ । “थुडसाप (श्रुतिपरम्परा) र पेसाप मुन्धुमको रूपमा विद्यमान ठूलो बल वा शक्तिको युक्त शास्वत सत्य र पवित्र ग्रन्थ नै मुन्धुम हो ।”^{२७}

यसरी मुन्धुमलाई लिपीबद्ध र श्रुतिपरम्परामा बाँडिए पनि धर्मशास्त्र वा शास्त्रको रूपमा मुन्धुम प्रचलित भएको हुँदा केही विद्वानहरूको मत प्राचीन कालमा मुन्धुम लिखित थियो भन्ने भनाइ रहेको छ । इमानसिंह चेम्जोडले मुन्धुमलाई सकसक- मुन्धुम, येहाड- मुन्धुम, साप्चि - मुन्धुम र साप्मु-मुन्धुम गरी चार भागमा बाँडेका छन् भने वैरागी काँइलाले “ मुन्धुम युगौदेखि परम्परागत रूपमा सुन्दै जातिय स्मृतिमा संरक्षित गर्दै आएका मिथक,आख्यान र गाथाहरू शुद्धखलाबद्ध घटनावली हो”^{२८} भनेका छन् । यसरी नै मुन्धुम शब्दले अलिखित, श्रुतिपरम्परा, लिखितशास्त्र, धार्मिकशास्त्र, सृष्टि तथा सृष्टिदेखि आजसम्मको मानव समाजमा घटेका घटनाका सविस्तार वर्णन, मानव समाजमा नैतिकता र आचारको मूल्यमा उत्थान र पतनका गाथा तथा शक्ति, परिवार र समाजका, कल्याण र रक्षाका लागि फेदाडमाद्वारा गरिने सम्पूर्ण अनुष्ठानलाई बुझाउँछ ।

मुन्धुम गुरु-शिष्य परम्पराबाट नै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक रूपमा नै हस्तान्तरित हुँदै आउने गरेको छ । मुन्धुम मौखिक रूपमा गाइने हुँदा यसलाई ‘थुथुरे मुन्धुम’ वा थुडसाप मुन्धुम पनि भन्ने गरिन्छ । वास्तवमा फेदाडमा, साम्बा तथा येवाहरूको थुतुना चलाएरै कण्ठस्थ पारी गाइने हुँदा मुन्धुमलाई ‘थुतरे वेद’ पनि भनिन्छ । “लिम्बू जातिको परम्परा अनुसार जुनसुकै सामाजिक संस्कारहरू गर्दा फेदाडमाले मुन्धुम फलाकेर नै कर्मकाण्ड सम्पन्न गर्ने हुँदा मुन्धुमलाई ‘मुखे वेद’ पनि भनिन्छ ।”^{२९}

मुन्धुम फेदाडमाद्वारा गाइने हुनाले यो कवितात्मक हुन्छ । तर प्रत्येक देवतालाई सम्बोधन गर्नु पर्ने हुँदा सम्बोधनको क्रममा केही मुन्धुम गद्य जस्तो पनि पाइन्छन् । मुन्धुम गाउँदा फेदाडमाले थाल बजाएर नाच्ने हुँदा सङ्गीत पक्ष पनि यसमा सबल हुन्छ ।

^{२७} ऐजन. पृ. २५२ ।

^{२८} ऐजन. पृ. २५२ ।

^{२९} हरियाली दर्पण इलाम, (कर्मचारी वचत कोष, २०५५), प. ४३ ।

मुन्धुमका विषयवस्तुभिन्न मानवजीवनमा आइपर्ने कर्मका संस्कार विधि, समाजमा पाप र दुराचारको जन्म भए पछि मान्छेले पाएको अभिशप्त जीवनको चर्चा र तिनबाट बच्ने उपाय, सामाजिक सहिष्णुताको अभिवृद्धिका लागि परस्परमा गरिएका गाली र श्रापमोचान तथा सामाजिक सद्भावको उत्सव आदि पर्दछन् । लिम्बूवानमा आएका आदिम पुर्खाहरूको वर्णन, तिनको सिकारी जीवन, भस्मे फाँडी बसाएको र चर्चेको भूमिको वृत्तान्त वर्णन, युमासाम, थबासाम, हिमसाम्माड र नाहडमा गर्दा आउने मुन्धुममा पाइन्छ । त्यस्तै सृष्टि, चराचर, पशुपंक्षी, किटपतङ्ग, फूलपात र वृक्षहरूको सजीव वर्णन तथा मान्छे, परिवार समाज धर्म, व्यभिचार, पाप, घृणा, ईर्ष्या र मानव जीवनमा त्यसले पार्ने प्रभावको वर्णन पनि मुन्धुमभित्रै पाइन्छ । मानवको जन्मदेखि मृत्युसम्मको वर्णन कर्मका संस्कारमा गरिन्छ । वास्तवमै भन्ने हो भने लिम्बूहरूको आदिकालका पुर्खाहरूको स्मृति तिनले गरेका विविध कार्य तथा अवस्थाको भौगोलिक वर्णनको दस्तावेज नै 'मुन्धुम' हो ।

मुन्धुम फेदाङ्मा, साम्बा, येवा तथा केही बूढापाकाहरूमा सीमित रहेको र प्रत्येक व्यक्ति सर्वज्ञाता नभए केही-केही मात्रामा मात्र मुन्धुम जान्ने हुँदा यसको दिन-प्रतिदिन लोप भइरहेको छ, फेरि आफूले जानेको मुन्धुम सिकाएमा आफू रित्तो हुने भन्ने सङ्कुचित भावनाले गर्दा तिनै व्यक्तिको मृत्युसँगै मुन्धुम पनि मरेर जाँदैछ । हाल आएर लिम्बूहरूको मुन्धुमलाई पनि लिपिबद्ध गरी संरक्षण दिने कार्य भइरहेको छ ।

३.६.२ धर्म

'धर्म' प्रत्येक जातिको आ-आफ्नै किसिमको हुन्छ । लिम्बूहरूको पनि आफ्नै किसिमको धर्म छ । लिम्बूहरूमा किराँत जाति भएका हुनाले लिम्बूहरूले मान्ने धर्मलाई किराँत धर्म भनिन्छ । लिम्बूहरूमा यो धर्म पनि दुई पन्थमा बाँडिएको छ ।

१) पुरातनपन्थी :- 'पुरातनपन्थी' भन्नाले जुन लिम्बूहरू फेदाङ्माको माध्यमबाट आफ्नो सम्पूर्ण कर्मकाण्ड सम्पन्न गराउँदछन् तिनै लिम्बूहरू यस पन्थमा पर्दछन् । पशुबली गर्ने, मदिरा सेवन गर्ने र परापूर्व कालदेखि चल्दै आएको थुथुरे वेदलाई मान्ने लिम्बूहरू नै पुरातनपन्थी हुन् ।

२) सत्यहाडमा पन्थी :- यो धर्म भने त्यति मौलाएको पाइदैन । किनभने यस धर्ममा हुबहु आर्यसंस्कृतिको अनुकरण गरिने हुँदा, जुन पुर्खाहरूले चलाएको परम्परा छ त्यसलाई छोडेर सत्यहाडमा पन्थमा त्यति लागेको पाइदैन । आफ्नो थाक- थलो छोडेर अन्य ठाँउमा बसाइँ सरेका छन् तिनीहरू भने यो पन्थमा बढी लागेको पाइन्छ । “लिम्बू समाजमा व्यप्त अन्धविश्वास, रूढी र अशिक्षा देखेर महागुरुले स्थापना गरेको किराँत धर्मलाई सत्यहाडमा पन्थ भनिन्छ ।”^{३०} सत्यहाडमा पन्थीहरूले नित्य पूजा गर्नु पर्छ । मुन्धुमको पाठ गर्न फेदाडमाको आवश्यकता पर्दैन, पढ्न जान्ने जो कोहीले पनि मुन्धुमको पाठ गर्न सक्छन् । यो पन्थमा माछा, मासु, मद्यपान, पशुबली गर्न बर्जित भए पनि यसको नियम पालन गरेको पाइदैन ।

यसरी लिम्बूहरूले दुई प्रकारको बाटो लिए तापनि मूर्तिपूजामा विश्वास राखेको पाइदैन । आफूखुशी देवताको थान बनाएर पूजा- आज्ञा गर्दछन् । सत्यहाडमा पन्थीहरूले भने अनिवार्य थान बनाएर दिनहुँ जल चढाउनु पर्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने सत्यहाडमा पन्थीहरूले पढ्ने मुन्धुम किरातीहरूको मुन्धुम नभएर आर्य वेदकै छायानुवाद, भावानुवाद र शब्दानुवाद मात्र हो ।

३.६.३ जन्म संस्कार

लिम्बू समाजमा जन्मको संस्कार गर्ने चलन रहेको छ । जन्मेपछि नवजात शिशुको सालनाल धारिलो हतियारद्वारा काटिन्छ र नाललाई धागोले बाँधिन्छ । नवजात शिशुको सालनाल बाँसको ढुङ्गोमा हालेर दुध जस्तो चोप आउने रूखमा भुन्डाइन्छ । यसो गर्दा आमाको प्रशस्त दुध आउने कुरामा विश्वास गरिन्छ । सुत्केरीलाई शिशु-सहित चुलोको छेउमा राखेर पौष्टिक आहार खुवाउने गरिन्छ । छोराको चार दिनमा र छोरीको तिन दिनमा न्वारान गर्ने प्रथा अधिकांश लिम्बू समाजमा पाइन्छ । न्वारानपछि २२ दिनसम्म सुत्केरी चोखिएको मानिदैन । न्वारान फेदाडमाले नै सम्पन्न गर्दछ र नवजात शिशुको नाम राखिदिने गर्दछ । न्वारान सकिएपछि भोज भतेर खुवाउने चलन रहेको छ । बच्चा जन्मनुभन्दा अगाडि वा गर्भावस्थामा रहँदा फेदाडमाद्वारा बच्चाको सु-स्वस्थको कामना गर्दै साप्पोक चोमेन गर्ने चलन छ ।

^{३०} सुनिता सुब्बा, पूर्ववत् पृ. २७ ।

३.६.४ विवाह संस्कार

लिम्बू समाजमा विवाह तिन किसिमले सम्पन्न गरिन्छ ।

क) मागी विवाह

लिम्बू समाजमा मागी विवाह गर्दा सबभन्दा पहिले साइनो सम्बन्ध केलाउनु पर्दछ । केटाले फलानीसँग विवाह गर्छु भनेर तोक्नु पर्छ । नत्र कुनै सुराकी लगाएर केटीको टुङ्गो गर्नु पर्छ । केटी पत्ता लगाइसकेपछि फेदाडमाद्वारा साइत जुराएर माग्न एक जना लमीको साथ आवश्यक सर-सामान लिएर केटीको घरमा जानु पर्दछ । केटीको घरमा पुग्नु भन्दा अगाडि केटीकै आफन्त पर्ने एक जना लमी (बुढौली) समाउनु पर्छ । यसरी केटीको गाउँको लमी समाइसकेपछि केटीको घरमा गएर आवश्यक रीत राखि केटीको मङ्गनी गरिन्छ । यसमा केटीको भन्दा केटीको आमाबाबुको निर्णय ठूलो हुन्छ । केटी दिन मञ्जुर भएमा त्यो मङ्गनीमा राखेको रीत समाउँछ र आवश्यक सुनौली पनि माग गर्दछ । केटा केटीको मन मिलेमा, तर बाबुआमाले स्वीकृति नदिएमा छोरी नदिएसम्म केटीकै घरमा धर्ना दिएर केटी हत्याएरै छाड्ने पनि चलन छ ।

यसरी केटी मागी सकेपछि केटा पक्षले विवाहको तिथी तोक्नु पर्छ र विवाहको निमित्त आवश्यक सरसामान जुटाइन्छ । बिहे केटाको घरमा हुन्छ । विवाहको दिन केटाको घरमा आइपुग्ने गरी बाटो म्याद राखेर केटा एकजना बुढौली लोकन्ता सहित केटी लिन जानु पर्छ केटीको घरमा पुगेपछि केटाले केटीको मान्यजनहरूलाई ढोग दिनु पर्छ , भोलीपल्ट केटीका बाबुआमा तथा मान्यजनहरूले केटा केटीलाई टीकाटालो गरीदिएर एक जना नाइके बुढी (तुम्बाक्मा) को साथ अन्य २० देखि २५ जना लोकन्ती केटीहरूको साथ छोरीलाई पठाउँने गर्दछन् । यसरी बेहुलीका दिदी बहिनीहरू, मामा, फूपू, काका काकीका छोरीहरू, छरछिमेकीहरूका छोरीहरू र साथीहरू बेहुलीका साथ बेहुलाको घरमा जाने कामलाई 'मेकेसामा' भनिन्छ ।

लोकन्दीहरू बेहुलाको घरमा रहुञ्जेलसम्म तुम्बाक्माकै आदेश अनुसार चल्नु पर्छ । यदि आदेशभन्दा विपरित गएमा वा लोकन्दीहरूबाट अनुचित कार्य भएमा घरगाँउलेसँग रक्सी बोटल राखेर तुम्बाक्माले नै माफी माग्नु पर्दछ । लोकन्दीहरूको स्याहार सुसार लोकन्दा बन्ने केटाले गर्नु पर्दछ ।

तोडबा दिने, तोडबामा पानी हाल्ने, खाना खानु भन्दा अगाडी र खाइसके पछि लोकन्दीहरूको हात धोइदिने जस्ता काम लोकन्दाले नै गर्नु पर्दछ । बेहुलीको दिदी वा बहिनी हुन्छे र उसैले बेहुलीलाई सम्पूर्ण कार्य गर्न लगाउँछे ।

लोकन्दीहरू बेहुलाको घर नजिक आइपुगेपपिछ कम्तीमा एक जोडी च्याब्रुङ्ग बजाउँदै, नाचै साथमा लोकन्दीहरूलाई केही खानेकुरा लिएर बाटोसम्म जानु पर्छ जसलाई 'लामलक्मा' भनिन्छ । त्यसपछि लोकन्दीहरूलाई बेहुलाको घरको नजिक राखिन्छ । विवाहको दिन केटापक्षबाट बेहुलीलाई ल्याई दिएको गर-गहना, लुगाफाटो आदि नाङ्गलोमा राखेर बेहुलीकोमा पुऱ्याइन्छ । साथै लोकन्दीहरूले ती सामान बेहुलीलाई लगाई दिन्छन् । बेहुला भने घरबाट अन्मिएर जन्तीहरूको साथ च्याब्रुङ्ग टोली, नौमती बाजासहित बन्दुक पड्काउँदै बेहुली राखेको ठाउँमा जानु पर्दछ । त्यसपछि बेहुला लिएर साथमा लोकन्दीहरू, जन्तीहरू, च्याब्रुङ्ग र नौमती बाजागाजा सहित घरमा आउने काम गर्दछ । बेहुलीलाई घरभित्र भित्रयाउने बेलामा मूल ढोकामा दुवैतिर दुई ओटा पानीले भरिएको गाग्रो राखिन्छ, र त्यसमाथी फूल सहितको दुई ओटा लोहोटाहरू राख्ने गरिन्छ । सिकुवादेखि भित्र बेहुली बस्ने ठाउँसम्म सफ सेतो कपडा बिछ्याइएको हुन्छ । बेहुलीको खुट्टा धोएर पछि त्यसै कपडाको माथीबाट हिँडाएर बेहुलाको आमाले बुहारीलाई भिफ्याउँने चलन छ । बेहुली भिफ्यापछि साँभमा फेदाडमाले लगन कार्य सम्पन्न गर्दछन् । सिन्दुर पोते पनि यही बेलामा गरिन्छ । लगन गर्दा एकजोर भाले पोथी कुखुराको बली चढाइन्छ । लगन सकिएपछि घरको मूलखाँवो वरिपरि रातभर च्याब्रुङ्ग नाच्ने चलन छ ।

विहान भएपछि च्याब्रुङ्ग नाच्नेहरूलाई विदा गरिन्छ । साथै लोकन्दीहरूलाई फूदोड (मेजमानी) दिने काम हुन्छ । खानपान पछि बेहुला चारकलम वा होक्तड्वा लिएर बेहुलीकोमा रीत बुभाउन जाने गर्दछ । चारकलम बुभाउन आउने पाहुनाहरूको स्वागत सत्कार लोकन्दी जाने केटीहरूले नै गर्नु पर्दछ । खास गरी तोडबा दिने, तड्बामा पानी हाल्ने, खाना खानु भन्दा अगाडि र खाना खाइसकेपछि हात धोइदिने काम लोकन्दीहरूकै हुन्छ । रीतभात बुभाउने काम राती हुन्छ । त्यसको भोलीपल्ट केटीको घरमा इष्टमित्र, दाजुभाइ तथा आफन्तहरूलाई भोज खुवाइन्छ । जसलाई लिम्बूहरू 'होक्तड्वा' खानु भन्दछन् । यो दिन बेहुलीको घरमा बेहुला पक्षलाई विशेष तरिकाले खाना खुवाउने चलन छ । फूदोड पनि गर्नु पर्छ । खाना खुवाउँदा काठको हतियार बनाएर ठूला-ठूला मासुका चोक्टासहित विभिन्न

किसिमको परिकार दिने चलन छ । यही दिन बेहुला बेहुली लिएर आफ्नो घर फर्कन्छ । त्यस पछि भने कुनै पनि दिनमा आवतजावत हुन सक्छ । तर दशैंमा भने टीकाको आवश्यक रीत लिएर जानु पर्छ । यसरी नै लिम्बू समाजमा मागी विवाह हुने गर्दछ ।

(ख) चोरी विवाह

लिम्बू समाजमा चोरी विवाह सबभन्दा बढी प्रचलित रहेको हुन्छ । आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेहरूको लागि चोरी विवाह निकै सरल सावित हुन्छ । चोरी विवाह गर्नुको मुख्य कारणहरूमा केटा वा केटीको परिवारबाट अस्वीकृति, सामाजिक मान्यता, आर्थिक स्थिति र जातीय असमानता आदि पर्दछ । चोरी विवाह गर्दा केटाले केटीलाई भगाएर लैजान्छ । मेलाबजार, धाननाच नाच्दा वा घरबाट बाहिर गएको अवस्थामा केटाको बाबु-माइतीले चाल नपाइकन भगाएर केटाको घरमा ल्याइन्छ । यदि केटीले स्वीकृति नजनाएमा जबरजस्ती केटीको पछ्यौरीमा केही रूपियाँ बाँधिदिन्छ, जुन मङ्गनी समान हुन्छ । लिम्बू समाजमा चोरी विवाहलाई असभ्य नठानिने हुँदा आफूले मन पराएको जो कसैलाई पनि जीवन साथी बनाउन सकिन्छ ।

चोरी विवाहमा भगाएर ल्याइसकेपछि दाजुभाई बोलाएर केटी भित्र्याइन्छ । चोरी विवाह गर्दा रातीमात्र गर्नुपर्छ र आकै रातमा सम्पन्न गरिन्छ । फेदाडमाद्वारा लगन सकिएपछि उपस्थित सबैलाई भोज भतेर खुवाइन्छ । विवाह सम्पन्न गरीसके पछि केटीको घरमा विवाहमा काटेको जनावरको चिनो (फिला) सहित केही मदिरा लिएर जानु पर्दछ । जसलाई लिम्बूहरू विवाहसाराङ पुऱ्याउनु भन्दछन् । यसको मुख्य उद्देश्य तपाइहरूको छोरी हाम्रो जिम्मामा छ अन्त कतै खोज्नु पर्दैन भनी खबर दिनु हो ।

“लिम्बूहरूले अन्य जातका छोरीचेली भगाएर ल्याएमा फेदाडमा र पञ्चभलाद्मीद्वारा चोख्याई लिम्बू नै घोषित गर्दछन् र उनीहरूबाट उत्पादित सन्तान पनि लिम्बू नै हुन्छन् ।”^{३१} जुनसुकै जातकी केटी भगाएर ल्याए पनि विवाहसाराङ्गा भने अनिवार्य लानु पर्दछ । त्यसपछि दुवैतर्फ सम्झौता हुन्छ र केटाले आवश्यक रितभात बुझाउनु पर्छ ।

^{३१} दुर्गा लिम्बू, पूर्ववत्, पृ. ८० ।

(ग) जारी विवाह

अर्काकी स्वास्नी ल्याउनु वा पहिलाको लोग्नेलाई छाडेर पोइला जानुलाई जारी विवाह भनिन्छ । लिम्बू समाजमा नारी स्वतन्त्रता भएको कारण नारीले आफूखुशी निर्णय गर्न पाउछे । कुनै स्त्रीलाई आफ्नो लोग्ने मन नपरेमा, पारिवारिक कलह सहनु परेमा जिन्दगी बिताउन नसक्ने अवस्था सिर्जना भएमा वा सौता हालेमा त्यस्ता पीडित स्त्रीले आफूले मन पराएको केटासँग विवाह गर्न पाउने अधिकार लिम्बू समाजमा रहेको छ । यसरी जारी गरेर गइसकेपछि केटीले पहिलाको केटाको धनमाल फिर्ता गर्नु पर्दछ । साथै दास्रो लोग्नेले पञ्चभलाद्मीको रहोवरमा जारी तिर्नु पर्दछ । लिम्बू समाजमा भाउजू बिहे गर्न हुने हुँदा भाइले भाउजूसित विवाह गरेमा जारी तिर्नु पर्दैन । तर दाइलाई हामीबाट गल्लि भयो माफ पाउँ भनी एक बोटल रक्सी, पाँच रूपियाँ पैसा र एउटा बास्ने भाले राखिदिएर दाजुको खुट्टामा ढोग्ने चलन लिम्बू समाजमा पाइन्छ । यसरी जारी तिरिसकेपछि केटाले केटीको घरमा रीत लानु पर्दछ । जसलाई साइनो फेराउनी भनिन्छ ।

यी परम्परागत शैलीका विवाह बाहेक शिक्षित तथा सचेत लिम्बू युवा युवतीहरूले आफूले मन पराएको केटा वा केटीसँग प्रेम विवाह तथा दर्ता विवाह गर्ने गरेको पाइन्छ ।

३.६.५ मृत्यु संस्कार

जन्म पछि मृत्यु अवश्य हुन्छ, यो प्राकृतिक नियम हो । प्रत्येक जातिको मृत्युका संस्कारहरू आ-आफ्नै किसिमका हुन्छन् । त्यसैले लिम्बू जातिको पनि मृत्युको संस्कार आफ्नै किसिमको छ । लिम्बू समाजमा प्राण छुटिसकेपछि मुखमा सुनपानी हाली दिएर, खुलेको आँखा बन्द गरी हात खुट्टा तन्काइ दिने गरिन्छ । मृतकलाई तनक्क पारी उत्तानो सुताई निधारमा चाँदीको पैसा राखिदिनु पर्छ । प्राण छुटिसकेपछि छरछिमेकीलाई खबर दिन सिङ्गलफायर बन्दुक पड्काइन्छ, वा एकोहोरो नगरा वजाइन्छ । मौखिक खबर गर्ने पनि चलन छ । प्राण छुटेकै दिन मृतकलाई मसानघाट लानुपर्छ भन्ने छैन । मसानघाटमा लानु अगाडि हिटी बनाएर मृतकलाई नुहाइ दिनुपर्छ साथै नयाँ नयाँ कपडाहरू पहिराई दिनु पर्छ । मृतकलाई घाटमा लैजाने बेलामा सेतो कपडा ओढाइ ओछ्याइ दुई ओटा हरियो बाँसमा राखेर स्त्री भए तिन र पुरूष भए चार ठाउँमा बाँधेर लैजाने विधि छ । यसरी लास लैजानु अघि

मृतकको लासमाथी धुमधामसंग फूल तथा फूलमालाले सिगाने चलन छ । स्त्री भए गरगहना समेत लगाइ दिने गर्दछन् ।

मृतकको लासलाई मसानघाट लैजादा छोरा, दाजुभाइ, भतिजा तथा आफन्तहरूले बोकेर लैजानु पर्दछ । लास लैजाँदा एकोहोरो नगरा बजाइन्छ । लास बोक्ने भन्दा केही अगाडी तिन जना मानिस हिँड्नु पर्छ । एकजनले हातमा नाङ्गो खुकुरी लिएर हो...हो गर्दै कराउँदै केही काटेको अभिनय गर्दै हिँड्नु पर्दछ । अर्को जनले लाजा-टिला छर्दै हिँड्छ भने अर्को एक जनले अगुलो बोकेर हिँड्नु पर्छ । लासलाई गाडेर वा जलाएर अन्त्येष्ट गरिन्छ ।

लासलाई जलाउने हो भने नजिकैको खोलामा लगी चित्ता तयार गरिन्छ । स्त्री भए तिन फन्का र पुरुष भए चार फन्का घुमाएर चित्तामा चढाइन्छ । छोराहरूद्वारा दागवत्ती दिएपछि शिर र पाउ दुवैतिरबाट आगो छोडिन्छ । मलामीहरूद्वारा आगो दिए पछि स्त्रीहरू फर्कन्छन् अन्य मलामी भने नूनतेल गर्ने क्रियापुत्री साथमा फर्कन्छन् ।

लासलाई चिहानघारीमा राख्ने भए चिहान डाँडामा लगिन्छ । लासलाई लैजाने विधि एउटै हुन्छ । खाडल खनिसकेपछि दुङ्गा मिलाएर बाकस बनाइन्छ । साथै काठको पनि बाकस बनाएर लासलाई त्यसभित्र हालेर काठ मिलाइ दुङ्गा र माटोले छोपेपछि फेदाङ्माले फलाक्दछ । जसबाट कुनैको सातो अर्थात् हंस नपुरिओस भन्ने विश्वास गरिन्छ । एकतला दुङ्गा माटो मिलाए पछि मलामीहरूद्वारा माटो दिने काम हुन्छ । त्यस पछि स्त्री भए तिन पुरुष भए चारतला दुङ्गा माटो मिलाएर पुरिन्छ । यसरी पुरिसकेपछि चिहानमाथी हाँडी फुटेका टुकामा पकाएको भात, बाँसको छड्के पारेर काटेको पेहेडमा जाँड रक्सी, मिठाई तथा मृतकको औषधि आदि राखिन्छ । सम्पन्न परिवार भएमा कपूर बनाइदिने चलन छ । यसरी अन्त्येष्ट पछि चोखिने काम गर्नु पर्छ । मृतकको मृतात्माले दुःख नपाओस् भनी मृतकाका छोराहरू, छोरीहरू दाजुभाइ सबै मिलेर काजक्रिया गर्नु पर्दछ । काजक्रिया गर्दा विजोडी दिन तथा महिनामा गरिन्छ ।

काजक्रिया गर्दा नूनतेल सबैभन्दा अगाडि गर्नु पर्दछ । नूनतेल गर्दा लासलाई घाटमा पुऱ्याएको दिनदेखि क्रियापुत्री राखी स्त्री भए तिन दिनमा र पुरुष भए चार दिनमा नूनतेल माग्नु पर्दछ ।

क्रियापुत्रीले हरेक दिन बिहान नुहाउनु पर्दछ । मृतकका नाममा राखिएको 'साम तोडबा' (थालमाथी राखिएको तोडबा) मा खानेकुरा चढाएर अनि तोडबाको जाँड समेत चढाएर खानु पर्दछ । एकछाक मात्र निस्तो भात खानु पर्दछ । आफ्नो वंशभन्दा अरूले छोएको खानु हुँदैन, साथै बोल्न पनि हुँदैन । नूनतेलको दिन बिहान क्रियापुत्री बसेको चुल्होको छेउमा फेदाडमाले 'सामसामा' को कर्म गर्दछन् । विभिन्न प्रकारको खानेकुरा जाँड, रक्सी आदि क्रियापुत्रीद्वारा चढाइन्छ । त्यस पछि घरबाहिर सामदाडदेखि निकालिन्छ र पञ्चभलाद्मी, मामा, मावली, कुलकुटुम्ब आदिले खाउमा अर्थात् फराक्लो (पञ्चवेली) भनी नूनतेल मागी दिन्छन् । यसमा अदुवा, खुर्सानी, मासु आदि मिसाएर पकाएको तरकारी मृतकका वंशजहरू प्रत्येकलाई छुन वा खान लगाइन्छ, साथै जाँड रक्सी छर्केर चोख्याइन्छ । नूनतेल मागिसकेपछि मृतकको घरमा बाहेक दाजुभाइभित्र कुलदेवता आदिको पूजा हुन्छ । क्रियापुत्री बसेको बेला क्रियापुत्री तथा मृतकका दाजुभाइहरू, चेलीवेटीहरू तथा बुहारीहरूले नून, तेल, अदुवा, खुर्सानी, लसुन, आदि खानु हुँदैन । गीत गाउनु, धान चाच्नु, च्याब्रुङ्ग नाच्नु, टीका लगाउनु, नमस्कार गर्नु, ढोग गर्नु, विवाह गर्नु, नयाँ लुगा लगाउनु, पूजाआजा गर्नु, काँसेथालमा भात खानु हुँदैन भन्ने चलन छ । तर नूनतेल पछि मृतकका घरमा बाहेक दाजुभाइमा यी सबै कुरा नूनतेलमा नै फूक्का गरीदिने नियम छ ।

नूनतेल गर्नुलाई लिम्बूहरू 'युमामच्ची नाक्मा' भन्दछन् । नूनतेल गरिसकेपछि इष्टमित्र, कुलकुटुम्ब, मावली, भानाभानञ्जा, मलामी आदि सबैलाई विशेष दिन तोकी निम्तो गरी भोजन भतेर खुवाउने चलन छ । जसलाई 'सुद्धाई' अर्थात् ठूलोकाम भन्ने गरिन्छ । नूनतेल मागेको भए क्रियापुत्रीले कोर बस्नु पर्दैन । तर नूनतेल मागेको नभए सुद्धाईको दिन स्त्री भए तिन र पुरूष भए चार दिन पुग्ने गरी क्रियापुत्रीलाई कोरामा राख्नु पर्दछ । भोजको तयारीका लागि जाँड, रक्सी, मासु भात आदिको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । भोजको अधिल्लो दिनलाई समेला भनिन्छ । यो दिन नै भोजको तयारीका लागि सरसामान जुटाउने, पाहुनडेरा, भान्साघर बनाउने, तोडबा काटने काम गरिन्छ । समेलाको दिन नै निमन्त्रित पाहुनाहरू आइपुग्दछन् । दाजुभाइ सबै भेला हुनुपर्दछ । समेलाको दिन बेलुकी नै रक्सी बोटल राखेर भान्से समाउने चलन छ । यसरी समाइएका भान्सेहरू पकाउन, पस्कने तथा आमन्त्रित सबैलाई खुवाउनु पर्दछ । भान्सापटिको जिम्मा यिनीहरूलाई नै दिएको हुन्छ । दाजुभाइले भने अनिवार्य सघाउनु पर्दछ । भान्सेहरूले घरधनीसँग विदा भएपछि मात्र घर जान पाउने चलन छ ।

सुद्धाईको दिन विशेष कार्य हुन्छ । फेदाङमाद्वारा घरभित्र सामसामाको मेलो सम्पन्न गराइन्छ । त्यसपछि लोकाचारको लागि साम्दाखोड निकालिन्छ । साम्दाखोडमा मुख्य रूपमा एउटा भर्के थालमाथि सामतोडबा राखिन्छ, एक मटिया भत्तीजाँड हुन्छ । अनि वरिपरि अनेकौं किसिमका फलफूल तथा मिठाइहरू राखिएको हुन्छ । साम्दाखोड चढाउँदा देब्रे हातले चढाउनु पर्छ, सबभन्दा पहिले क्रियापुत्री र त्यसपछि त्यहाँ उपस्थित नातेदारहरू सबैले चढाउने गर्दछन् । साम्दाखोड चढाइसकेपछि त्यहाँ रहेका खानेकुरा मृतकका वंशजहरू बाहेक अरूले बाँडेर खाने गर्दछन् र उभ्रिएमा त्यही खाडल खनेर पुर्ने गर्दछन् ।

सामदाखाडको मेलो सकिएपछि खाउमा वा फराकिलो (पञ्चवोली) गर्नु पर्छ । खाउमा गर्दा ज्वाइचेला एउटा लौरो लिएर उभिन्छ । त्यहाँ जाँड, रक्सी, टपरामा राँगाको सिंग, कान र दुई टपरा (अदुवा खुर्सानी आदि हालेर पकाएको) मासु राख्नु पर्दछ । साथै सेतो कपडामाथी एक टपरा चामल र चामलमाथी केश खौरने छुरा र चाँदीको पैसा राख्नु पर्दछ । लौरो टेकेर उभिने व्यक्तिले तिन पटक हो....हो....हो भनेर खाउमा गर्न सुरु गर्दछ । कुलकुटुम्ब, मावली तथा पञ्चभलाद्मी बिच प्रश्नोत्तर हुन्छ र अन्त्यमा लौरो टेकेर उभिने मान्छेले त्यसो भए आजदेखि मृतकका परिवार तथा दाजुभाइले विवाह, पूजाआजाका साथै सम्पूर्ण कुरा गर्न पाउने भयौं भनी घोषण गरी टेकेको लौरो भाँचिदिन्छ । त्यसपछि जाँड रक्सी छर्केर मृतकका वंशजहरू सबैलाई चोख्याइन्छ साथै टपरीको मासु खान दिइन्छ । मामाद्वारा भाञ्जाको कपाल मुण्डन लगाइन्छ र सम्पूर्ण वंशजकै टाउकोमा छुराले कपाल खौरिएको अभिनय गर्न लगाइन्छ । क्रियापुत्रिले लुगा फेरिसकेपछि ढोगभेट चल्दछ । यस पछि भोज भतेर खुवाइन्छ । फेदाङमाद्वारा यसमा मुन्धुम गाएर मृतकलाई बाबुबाजेको जिम्मा लगाइ दिन्छ भन्ने विश्वास लिम्बू समाजमा रहेको छ । यसो गर्नुको तात्पर्य भौतिक शरीर मरेर गए पनि आत्मा (हंस) मरेको हुँदैन र त्यही आत्माले मरे पछि कुनै किसिमको विपत्ति सहनु नपरोस भनी बाबुबाजेको जिम्मा लगाइन्छ । तडसिङ रातभरि नै चल्दछ । लिम्बू समाजमा के विश्वास राखिन्छ भने मरेको मान्छेलाई अनिवार्य बाटो लगाउनु पर्दछ । त डसिङ सकिए पछि फेदाङमाले घर पखालेर शुद्ध पार्ने गर्दछ ।

तडसिङ सकिए पछि फेदाङमालाई विदा गरिन्छ । पाहुनाहरूलाई मेजमानी दिइन्छ र खाना दिइसकेपछि विदा दिने काम गरिन्छ । पाहुना विदा गर्दा सडलो पानी छ्यापा छ्याप गरेर चल्ने पनि

गर्दछन् । यसरी लिम्बू समाजमा अन्त्येष्टिको कार्य सम्पन्न हुने भएपनि अकाल गतिमा मर्नेहरूको अन्त्येष्टि कार्य भने बेग्लै किसिमले गरिन्छ । अकालमा मर्नेहरूलाई पिशाच भनिन्छ र येबाले चिन्ता बसी सोडा पानी लगाएर खेदने चलन छ । यस्ता अकाल गति मर्नेहरूको काजक्रिया गरीदैन । अकाल गतिमा मर्ने पुरूषलाई 'सोघा' र स्त्रीलाई 'सुगुप' भनिन्छ ।

३.६.५ धाननाच र पालाम

'धाननाच' लिम्बूहरूको मुख्य नाच हो । यसलाई 'याराक्मा' वा 'यालाक्मा' भनिन्छ । धान नाच्दा गाइने गीतलाई 'पालम' भनिन्छ । धान नाचको उत्पत्ति कथा यस्तो छ –

प्राचीन युग शिकारी युग थियो । मानिसहरू खेतीपाती गर्न जान्दैनथे । दिनहुँ शिकार गरी जीविका चलाउँथे । जसले गर्दा पशुपंक्षी ज्यादै त्रसित थिए एक दिन भँगेराले मानिससामु विन्ती विसायो । तिमीहरू खेतीपाती गर म तिमीहरूलाई बीउ खोजेर ल्याइदिन्छु तर तिमीहरूले एउटा शर्त मान्नु पर्छ भनी सर्त राख्यो । सर्तअनुसार भँगेरालाई मार्न नपाइने धान पाकेपछि खान दिनुपर्ने थियो । त्यही शर्तअनुसार खेती लगाए धान पाक्यो । तर भँगेराहरूले सबै धान खाइदियो । वर्ष दिन वित्यो तर भँगेराको दुःखबाट मान्छेले मुक्ति पाउन सकेन । आँगनमा धान सुकाए पनि भँगेराहरू त्यहीँ उडेर पुग्थे । एक दिन मान्छेहरू धान पछाडै थिए तर धान र मान्छेका वरिपरि भँगेराहरू भुत्तिएका थिए ती भँगेराहरूले मान्छेलाई काम नै गर्न दिएका थिएनन् । जसले गर्दा एकजना मान्छे ज्यादै रिसाएर धान पछाडै हा...हा.हा गर्दै रिसले उफ्रिदै नाचन थाल्यो । यसले गर्दा त छिनभरका लागि भए पनि भँगेराहरू परपर भाग्न थाले । त्यसपछि मानिसले धान पछाडा एक जनाले दिनभरि हा.....हा.....हा भनी कराउने चलन चल्यो । समय वित्दै जाँदा एकजना त्यसरी हा.....हा.....हा भन्दै कराउँदा अरूलाई चित्त बुझेकाले उनीहरू पनि कुद्दै गएर त्यो साथीको हात समातेर हा....हा भन्दै स्वर मिलाएर नाचन थाले । यसरी नै धाननाचको उत्पत्ति भयो ।

आज पनि धान नाच हात समाएर नै नाचिन्छ । धान नाच साइनो सम्बन्ध केलाएर मात्र नाचिन्छ । साइनो सम्बन्ध लाग्नेसँग धाननाच नाच्नु हुँदैन । साइनो लाग्नेसँग अज्ञानतावश धान नाच नाचिएमा ढोगेर माफी माग्नु पर्दछ । "धान नाचमा गाइने पालाममा मुख्य गरी प्रेमका भावनाहरू

हुन्छन् तर यसका साथ साथै यस गीतमा प्रकृति वर्णन, जीवनका सुख दुःखका कुरा र मुन्धुममा भएका सृष्टिका कुराहरू पनि हुन्छन् ।”^{३२}

धान नाच युवायुवतीले ज्यादा जसो नाच्ने हुनाले यसमा बढी मायाप्रीतिका भावहरू हुन्छन् । धान नाच नाच्दा नाचै माया-प्रीति गहिरो बसेर विवाहमा समेत परिणत हुने गर्दछ “धान नाचमा गाइने पालामभित्र जीवन तफ्वलाई ज्यादै प्रभावित पार्ने दार्शनिक कुरादेखि सृष्टिको उत्पत्ति, माया र प्रीति, प्रेम र घृणा, भाग्य र भविष्य जस्ता जीवनको सुखद कल्पनाका विषयहरू पाइन्छन् ।”^{३३} धाननाच मुख्य गरी मेला बजार, विवाह, भोज भतेरमा, पाहुना आउँदा र जाँदा अथवा निश्चित ठाउँ र दिन तोकेर धान नाच्ने गरिन्छ । धान नाचको आफ्नै नियम हुन्छ । धान नाच नाच्दा पालम पाहुनाले भन्दा घरगाँउलेले नै पहिला गाउनु पर्छ । पालम चरन चरनमा गाइन्छ । एक चरन पालाम भनी सकेपछि मात्र अर्को पक्षको पालो आउने गर्दछ । धान नाच केही घण्टा तथा दुई चार दिनसम्म पनि लगातार नाच्ने गरिन्छ । धान नाच नाच्दा अनिवार्य पालाम गाउनु पर्छ । धान नाच बिना पालाम गाँइदैन र पालाम बिना धान नाच पनि नाचिदैन । त्यसैले धान नाच र पालाम बिचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

केही नमुना :-

आन्जिमा आन्जी आन्देगसे

आन्जिमा आन्जी आन्देगसे हा.....हा.....

सेकमारी फुडगो सेरिगा

सेकमारी फुडगो सेरिगा हा.....हा.....

या- राक्मा आल्ल पेगिरो

^{३२} सुनिता सुब्बा, पूर्ववत्, पृ.३८ ।

^{३३} शिव कुमार श्रेष्ठ पूर्ववत्, पृ.१०७ ।

या-राक्मा आल्ल पेगिरो हा.....हा.....

नेपालीमा:-

हामी सबै साथी भाइ हौं

हामी सबै साथी भाइ हौं हा.....हा.....

सेकमारी फूल छानुँ है

सेकमारी फूल छानुँ है हा.....हा.....

धाननाच अब सुरू गर्न जाउँ है

धाननाच अब सुरू गर्न जाउँ है हा.....हा.....

३.३.७ च्याब्रुङ नाच

‘च्याब्रुङ’ लिम्बूहरूको लोक नाच हो । यसलाई लिम्बू जातिको लडाइको बाजा पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । घरपैचो गर्दा वा विवाह गर्दा च्याब्रुङ अनिवार्य चाहिन्छ । च्याब्रुङलाई लिम्बू भाषामा ‘केलाड’ वा ‘खेलाड’ भन्ने गीरन्छ । ‘खे’ को अर्थ काठको मादल र ‘लाड’ को अर्थ नाच हुन्छ । लिम्बू भाषामा च्याब्रुङ नाच नाच्नेलाई ‘खेदेम्बा’ भनिन्छ । घरपैचोमा नाचिने नाचलाई ‘हिमगामा’ र विवाहमा नाचिनेलाई ‘मकेगामा’ भनिन्छ ।

च्याब्रुङ नाच विभिन्न सुर र तालहरूमा नाचिन्छ । सबैले सुर र तालमा खुट्टा चाल्दै नाच्ने हुनाले च्याब्रुङ नाच अत्यन्त आकर्षक देखिन्छ । यो नाच खेदेम्बाले विभिन्न किसिमका इशाराहरू गर्ने गर्दछन् । साथै विभिन्न जनावर तथा पक्षीहरूको अनुकरण गर्दै नाच्ने गर्दछन् । यो नाच युवा-युवतीहरू, बुढा बुढी सबै सामेल भई नाच्ने गरिन्छ । च्याब्रुङ नाच नाच्दा पुरुषहरूले च्याब्रुङ भिरेर बजाउँदछन् भने स्त्रीहरू दुवै हात शिरतिर लादै भादै छुई छुई गर्दै ताल मिलाएर खेदेम्बासँगै नाचदछन् । च्याब्रुङसँगै ‘सर लाइमा सर’ भन्दै जुहारी गीत पनि गाउने गरिन्छ ।

३.६.८ हाक्पारे गीत

‘हाक्पारे’ लिम्बू जातिमा अतिप्रचलित लोकगीत हो । “हाक्पारेमा मायाप्रीतिका कुरादेखि लिएर जीवन-मरणका कुराहरू हुन्छन् । यो अति गम्भीर प्रकृतिको गीत हो । यसका शब्द र भावना जटिल तर अर्थपूर्ण हुन्छन् । हाक्पारेमा भगवानको स्तुति पनि गाइन्छ । साथै मान्छे मर्दा पनि हाक्पारे गाइन्छ ।”^{३४} यो गीत बूढाबूढी तथा फेदाडमाहरूले गाउने गर्दछन् ।

चुडामणि बन्धुका अनुसार “हाक्पारे गीतमा अभिव्यक्तिको सरलता, लयको माधुर्य र भावनाको अविरल प्रवाहले गर्दा श्रोताहरू मन्त्र-मुग्ध बन्दछन् । उपस्थित सबैको आज्ञा लिई हाक्पारे सुरु गर्दछन्

—

ए.....नबोलेसम्म को हो न को हो

बोले पछि भन माया मोह

नदेखेसम्म को हो न को हो

देखेपछि लोभैमा लाग्ने

यो आँखा पापी मनै पापी

आँखाले देख्यो भावीले लेख्यो ।”^{३५}

यसरी गीत गाउँदा गीतमा हारेमा रक्सी बोतल राखी जित्नेलाई गुरू थाप्नु पर्छ । हाक्पारे गीत गाउँदा रक्सी बोतल बिचमा राखेर दुईतिर बसेर गाउने गरिन्छ । गीत गाउन सुरु गर्दा गीत गाउनेले म केही नजान्ने भएपनि गीत गाउने रहर भएकाले गाउदैछु भनी सुरु गर्दछ र अन्त्यमा गीतमा नै विदा मागेर जाने गर्दछ ।

^{३४} सुनिता सुब्बा, पूर्ववत्, पृ. ६६ ।

^{३५} चुडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, (काठमाडौं : एकता बुक्स, २०५८), पृ. १३९ ।।

३.७ पूजाआजा

लिम्बूहरू प्रकृतिका पूजक हुन्छन् । यिनीहरू देवी देवताप्रति अति विश्वास राख्दछन् । आफूले उब्जाएको अन्नपात, फलफूल र पालेको पशुपंक्षीहरू देवताहरूलाई चढाएर मात्र खाने चलन छ । लिम्बूहरूको सम्पूर्ण कर्मकाण्ड फेदाडमाले नै सम्पन्न गर्दछ । जस्तो सुकै पूजाआजा गर्न फेदाडमाको आवश्यकता परे जस्तै केराको पात पनि अनिवार्य चाहिन्छ । लिम्बूहरूले पुज्ने देवताहरू निम्नानुसार छन् –

३.७.१ यूमासाम्माड

‘यूमासाम्माड’ को पूजा गर्दा घरभित्र ढोका थुनेर फेदाडमाले मुन्धुम गाएर सम्पन्न गर्दछ । पहिला यूमाको थान तयार पारिन्छ । यूमाको थान बनाउँने ठाउँ सफा गरी लिप्नु पर्दछ । केराको पात राखेर थान बनाइन्छ र एक जोडी तोडबा गाडिन्छ । थालमाथि अक्षता, दियो, कलश र बदुमपक्वा अनिवार्य चाहिन्छ । सबै सामान तयार भएपछि फेदाडमा ले सम्बोधनात्मक शैलीमा मुन्धुम गाउदै पूजा सुरु गर्दछन् ।

‘हे यूमा ! याकथक थाक्कुम्मा, तान बुनीहेकी तानकी धनी अर्थात तानको डोरी भनेको जीवन हो । तिमी त्यसकी देवी हौ । तिमी माबोहाडमा हौ । माबो थर गोत्रमा इच्छाले प्रवेश गरेर प्रकट भएकी हे देवी ! सुनको गहनाले पहेंलै सुनौलो सुहाएकी छौ । चाँदीको गहनाले रूपौलो रूप पाएकी छौ । हे सुनुयूमा ! तिमी आदिमाता सृष्टिका स्रोत थियौ । तिमी आदिमाता हौ । हे युमा तिम्रो स्तुति गर्दछु ।”^{३६} यसरी स्तुती गरेपछि फेदाडमाले यूमाको नालीबेलीको मुन्धुम गाउँदछन् र फलना तिम्रो सेवा गर्न मलाई पठाएको हो भनी विन्ति चढाउदछन् । साथै यूमालाई सुँगुर काटेर बलि समेत दिने गरिन्छ ।

३.७.२ हिमसम्माड

‘हिमसम्माड’ भनेको घरको देवता हो । हिमसम्माड पनि यूमाको जस्तै गरी थान बनाएर फेदाडमाद्वारा सम्बोधनात्मक शैलीमा पूजा सुरु गरिन्छ । “हे ! गृह देवता (

^{३६} बैरागी काईला, साप्पोक चोमेन मुन्धुम, (ने.रा.प्र.प्र., २०४८), पृ. १० ।

खवालुमथाकुत्माड) तिमी हौ । शरीर धारणा गरेर आउने देवताहरूमा तिमी सबैभन्दा पहिलो देवता हौ । तिमी लाबे लुडबे, नाम्बे लुडबे देवता हौ । सृष्टिकालदेखि नै मानिसको घरघरेडी रूंगेर सुरक्षा गरीदिने सेतै फुलिसकेका बाजे देवता भनेको तिमी नै हौ । तिम्रो स्तुति गर्दछु ।”^{३७}

हिमासम्माड गर्दा फेदाडमाले प्रत्येक पद (पायुड) बाट सुरू गर्नु पर्दछ । साथै हिमसम्माडको फलनाफलनीले तिम्रो सेवामा मलाई पठाएको हो भनी बिन्ती विसाउनु पर्दछ । हिमसाडमाडलाई सुँगुरको बली समेत चढाइन्छ ।

३.७.३ थवासाम्माड

‘थवासाम्माड’ भनेको बाजे देवता हो । थवासाम्माड गर्दा थवाको थान टाँड हालेर बनाइन्छ । दियो, कलश, वदुमपक्वा, फूलकोदो, अक्षता, धुप, बाती आवश्यक पर्दछ । थवासाम्माड गर्दा फेदाडमाले पनि विशेष पहिरन (पागा) लगाउनु पर्दछ । टाउकोमा अग्लो चुच्चे टोपी (यासा: पिपु) ओढ्नु पर्दछ । टोपी नभएमा सफा वा पगरी गुथे पनि हुन्छ । फेदाडमाले देब्रे हातमा वेतको ढाल बोकी दाहिने हातले भाला टेकी उभिएर थवाको स्तुति गर्नु पर्दछ । थवा बूढो भएकाले अलि कान नसुन्ने हुँदा थवाललाई सम्बोधन गर्दा फेदाडमाले पहिले जोडले तिन पटक हे...हे...हे भनेर सुरू गर्दछ । “हे ! शक्तिका देवता ! हे सानु थवा ! हे हाडसाम थवा, अतिपराक्रमी र वीर तिमी । तिम्रीलाई नमस्कार छ ।”^{३८} भन्दै थवासाम्माड फेदाडमाहरूले सम्पन्न गर्दछन् थवासाम्माड गर्दा फेदाडमाले थवाको बहादुरी तथा वीरताको गाथाका मुन्धुमहरू फलाक्ने गर्दछन् । साथै फलानाफलानीले तिम्रो सेवा गर्न मलाई पठाएको हो भनी फेदाडमाहरू थवासाम्माड समक्ष बिन्ती चढाउँछन् ।

^{३७} ऐजन, पृ. १३ ।

^{३८} ऐजन, पृ. १५ ।

३.७.४ माङगेना

दुःख, विरामी, दशा ग्रह विग्रने अर्थात् चिताएको नपुग्ने भएकोले घरको प्रत्येक सदस्यको नाममा पूजा गरिन्छ । यसरी गरिने पूजालाई 'माङगेना' भनिन्छ । माङगेना पनि फेदाङमाले नै सम्पन्न गर्दछन् । साथमा वदुमपक्वा, स्वयं मान्छे, मान्छे नभएमा मैनाम, अक्षता, धुप चाहिन्छ । कुखुरालाई हिकार्ण मारिन्छ र रगत पातमा खसालिन्छ । यदि रगत नआएमा अशुभ र रगत बढी आएमा शुभ हुन्छ भनी विश्वास गरिन्छ । वदुपक्वा जसको माङगेना गरेको हो उसैलाई पिउन लगाई चुलामा घुमाएर बिसर्जन गरिन्छ । कुखुराको कलेजोसमेत पोलेर खान दिइन्छ । माङगेना गर्नु भनेको शिर उठाउनु हो ।

३.७.५ नाहङमा

घरको मूलव्यक्तिको नाममा गरिने यो पूजा एक वर्ष नाघेको भालेले गरिन्छ । यो पूजा रातीमात्र गरिन्छ । घरको मूलव्यक्तिको नाममा कुनै पनि शुभकार्य गर्दा बाधा नपरोस् समाजमा र दुर्घटनाबाट बचाउन मुन्धुम फलाकदै फेदाङमाले भालेको बलि चढाएर नाहङमाको पूजा गर्ने गर्दछ ।

३.७.६ नाहेन

लिम्बू समाजमा तिन-तिन वर्षमा गरिने यो पूजा पनि फेदाङमाले नै सम्पन्न गर्दछ । क्रोध र ईष्याको देवतालाई गरिने पूजालाई नाहेन भनिन्छ । यो पूजा पनि बलि चढाएर देवताको क्रोधको शिकारबाट बच्न गरिने एउटा मुख्य पूजा हो । रीतपूर्वक पूजा गरेर खुशी नपार्ने परिवार यिनको क्रोधको शिकार बन्दछ । यिनको असिम क्रोधले रोग व्याधि मात्र ल्याउँदैन परिवारमा भयावह मृत्यु समेत पठाउन सक्छ ।^{३९}

३.७.७ ओक्वानामा

'ओक्वानामा' भन्नाले पाताल देवता भन्ने बुझिन्छ । ओक्वानामा भनेर घरको मूलखाँबोलाई पुजिन्छ । यसको पूजा पनि फेदाङमाले नै सम्पन्न गर्दछन् । नयाँ घर बनाउनु अगाडी नै ओक्वानामाको

^{३९} दुर्गा लिम्बू, पूर्ववत्, पृ. ४८ ।

जोखना हेरी फेदाडमाले घर बनाउन वा नबनाउन सुभाब दिने गर्दछ । घर बनाइसके पछि ओक्वानामाको पूजा गरिन्छ, र नयाँ घरमा सरिन्छ । ओक्वानामा वर्षमा एक पटक गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता छ । ओक्वानामाको बेवास्ता गरेमा पोइला हिँडि घरमा अनिष्ट निम्त्याउँछ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसको पूजा गर्दा माछाको रगत चढाइन्छ, साथै जाँड, रक्सी, फूल-फलेदो आदि पनि चढाउने गरिन्छ । कुनै पनि कुराको साइत वा जोखना हेर्नु परेमा फेदाडमाहरू यही ओक्वानामाको पूजा गरी जोखना हेर्ने गर्दछन् । जसलाई लिम्बूहरू 'युडया' बस्नु भन्दछन् ।

३.७.८ गाली सराप

शत्रुहरूको गालीसराप, मुद्धा मामिला र भगडा आदि कुराबाट मुक्त हुनको लागि यो पूजा गरिन्छ । फेदाडमाले एकजोर कुखुरा, परेवा र अण्डा आदिलाई पूजा गरेर खोलामा बगाइदिएपछि, “आजदेखि शत्रुहरूद्वारा लगाएको गालीसराप बगेर गयो है ” भनेर फेदाडमाले देवतासँग पुकार गर्दछन् ।” ४०

३.७.९ तक्सोक थिसोक (न्वागी)

अधिकांश लिम्बूहरू तक्सोक थिसोक गर्ने गर्दछन् । लिम्बू समाजमा आफूले उब्जाएको अन्न देवतालाई चढाएर मात्र खाने चलन छ । जसलाई तक्सोक थिसोक (न्वागी) भनिन्छ । तक्सोक भन्नाले धान पाकेपछि त्यसको भात पकाएर फेदाडमाद्वारा (यूमा, थवा, हिमसाम्माड) देवतालाई चढाउने भन्ने बुझिन्छ । तक्सोक र थिसोक एकैचोटि पनि गर्न सकिन्छ । तक्सोक थिसोक गर्दा फेदाडमाले यूमा, थवा, हिमसाम्माड, मुदेम्बा आदिलाई नयाँ अन्नको चामल चिउरा आदि चढाउने काम गर्दछ । तक्सोक थिसोक गर्दा केराको पात, तिन तिन तोडबा नयाँ धानको चामल, भात, चिउरा, मर्चा, कोदो, बरूमफूड, वदुमपक्वा, माछा, नभए कुखुरा दियो धुप आदि चाहिन्छ । यसरी तक्सोक थिसोक पनि फेदाडमाले नै मुन्धुम फलाकेर सम्पन्न गर्दछन् ।

^{४०} ऐजन, पृ. ४९ ।

३.७.१० फाकसोक

सुँगुरको माउ पालेमा त्यसबाट जन्मेका सबैभन्दा राम्रो र ठूलो पाठी देवतालाई बलि चढाउने कामलाई नै फाकसोक भनिन्छ । फाकसोक गरिसकेपछि मात्र पाठा पाठी बेच्ने चलन लिम्बू समाजमा प्रचलित रहेको छ ।

३.७.११ सबासाम्माड

अधिकांश लिम्बूहरूले बाँदरदेवताको पूजा गर्नु पर्दछ । सबासाम्माड भनेको बाँदरदेव नै हो । बाँदरदेव लाग्ने र नलाग्ने हुने गर्दछ । फलफूल फलेपछि यिनै बाँदरदेवलाई चढाएर मात्र खाने चलन छ । अर्काको घरमा फलफूल छोएमा बाँदरदेव लाग्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । बाँदरदेव लागेमा हातखुट्टा कुजे हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गरिन्छ र वर्षमा एकचोटि फेदाडमाद्वारा बाँदरदेवको पूजा गर्नु पर्दछ ।

३.७.१२ दुडुदुडे

ईश्वरकै अर्को अवतार वा रूप, जो कुनै वृद्ध पुरुषको रूपमा लिम्बू समाजमा कुलदेवता मानिएका र लिम्बू जातिकै कल्याण र रक्षा गर्ने देवताको रूपमा दुडुदुडेलाई मानिन्छ । यसको पूजा विशेष तरिकाले गरिन्छ । तिन वर्षसम्म पालेको बोकाको बलि चढाइन्छ । विभिन्न किसिमको गर-गहना बनाउनु पर्छ । यसको मुन्धुम ज्यादै लामो हुन्छ । पञ्च भलाद्मीको रोहवरमा फेदाडमाले दुडुदुडेको पूजा सम्पन्न गर्दछन् । दुडुदुडे विग्रिएमा धताउने बौलाउने हुन्छ भन्ने विश्वास राखिन्छ ।

३.७.१३ चोखेबा

यसको पनि लिम्बू समाजमा निकै ठूलो स्थान छ । सेतो कुखुराको भाले पालेर चोखो ठाउँमा फेदाडमाद्वारा पूजा गरिन्छ । यस्तो भालेलाई देवताको भाले पनि भन्ने गरिन्छ र यो ज्यादै छुच्चो हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

३.७.१४ खोलापूजा

लिम्बू समाजमा खोलाको पनि पूजा गर्ने चलन छ । खोलाको पूजा गरेर बल मागिन्छ । कुनै पनि अनिष्ट नआओस भनी पुकार गरिन्छ । खोला पूजा गर्दा चोखो पेटमा, स्वच्छ मनले फेदाडमाद्वारा बाखाको पाठाको बली चढाएर गरिन्छ । पूजा सकेपछि फेदाडमाले एक लोहोटा पानी बोकेर घरको मूलदैलो, अगोना, मूलखाँबो, देउता गर्ने ठाउँ, अन्न राख्ने भण्डार आदिमा छर्कि दिने गर्दछ ।

३.७.१५ संसारी

यो वर्षमा दुईचोटी गरिन्छ । संसारी गर्दा एउटै घरले मात्र पनि गर्न सक्छ अथवा धेरै घर मिलेर धूपवाती बटुली कुनै डाँडामा भेला भएर संसारी पूजा गर्ने गर्दछन् ।

३.७.१६ भुँडी पूजा

लिम्बू भाषामा भुँडीपूजालाई 'साप्पोक चोमेन' भनिन्छ । भुँडीपूजा गर्नु भनेको गर्भावस्थामा रहेको शिशुको सु-स्वास्थ्य र दीर्घायुको कामना गर्नु हो । भुँडीभित्र रहेको बच्चालाई कुनै पनि किसिमको रोग नलागोस् भनी पुकारा गरिन्छ र कुशलतापूर्वक जन्म होस् भनी कामना गरिन्छ । भुँडीपूजा केही घण्टामा र दुई तिन रातसम्म चिन्ता बसेर पनि गर्न सकिन्छ । भुँडी पूजा गर्दा खोलामा पूल जस्तो बनाई त्यो माथी थान बनाएर बाखाको पाठा बलि चढाइ गरिन्छ । "भुँडी पूजा गरेपछि के विश्वास गरिन्छ भने निर्विघ्नासाथ प्रसूति मात्र होइन गर्भपात, प्रसुतिकालमा गर्भिणी स्त्रीको अकाल मृत्यु तथा शिशुलाई बालमृत्युबाट पनि बचाउन सकिन्छ ।"^{४१}

यसरी लिम्बू समाजमा विभिन्न देवीदेताहरू मान्ने गरेको पाइन्छ । लिम्बू समाजमा यी देवताहरूको आतिरिक्त चिलदेव, यक्चना, पुडसाम्माड, तकसडबा मिसेक, कुदाप, आदि देवताहरूको समेत पूजा गर्ने चलन देखिन्छ ।

^{४१} वैरागी काईला, पूर्ववत्, पृ. २ ।

३.८ चाडपर्व

लिम्बूहरूको चाडपर्व यही हो भनेर किटान गरिएको पाइदैन । हिन्दुधर्मको प्रभावमा दसैं, तिहार, माघेसङ्क्रान्ति, चैतेदसैं, साउने सङ्क्रान्ति आदि मान्दै आएका छन् । चाडपर्व भनेको नै परिवारका सबै भेला भएर मीठो मसिनु खाने अनि रमाइलो गर्ने पर्व हुनाले लिम्बूहरूको चाडपर्व भनेको पूजाआजा भोज भतेर, विवाह सुद्धाई तथा पाहुना आउँदा र जाँदा नै हो किनभने यस्तो समयमा सबै दाजुभाइ, छोरीचेली, इष्टमित्र, कुलकुटुम्ब, मावली, भानाभाञ्जा आदि भेला हुने गर्दछ । त्यसैले लिम्बूहरूको चाडपर्व भनेको नै पूजाआजा, भोजभतेर, विवाह सुद्धाई तथा पाहुना आउँदा र पाहुन जाँदा नै हो ।

३.९ निष्कर्ष

लिम्बू जाति किराँत जातिकै एक वंश हो । लिम्बूहरूको आफ्नै संस्कृति, धर्म, भाषा, लिपि छ । लिम्बूहरूको देवीदेवता पुज्ने विधि पनि आफ्नै पाराको छ । लिम्बूहरूको धार्मिक वेद लिपीबद्ध छैन । जुन मौखिक परम्परामै फेदाङमाहरूसँग जीवित रहेको हुन्छ; जसलाई 'मुन्धुम' भनिन्छ । मुन्धुमलाई थुथुरेवेद वा मुखेवेद पनि भनिन्छ । लिम्बूहरूको सम्पूर्ण कर्मकाण्ड फेदाङमाहरूले नै सम्पन्न गर्दछन् । लिम्बूहरू फेदाङमालाई पुरोहित समेत भन्न पछि पर्दैनन् । फेदाङमा र केराको पात कर्मकाण्ड गर्दा अनिवार्य हुनु पर्दछ । पातीको मुन्टा, बिलाउनेको सेउला, बाँसको पात पनि चाहिन्छ । लिम्बू समाजमा जन्म, मृत्यु, विवाहको संस्कार पनि आफ्नै किसिमको छ । मागी, चोरी, जारी जस्ता विवाहहरूले लिम्बू समाजमा जरो गाडेको पाइन्छ । पितृसत्तात्मक भए पनि लिम्बू समाजमा नारीको स्थान उच्च छ । स्त्रीहरू स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो निर्णय गर्न सक्छन् । विधवा विवाह समेतको छुट छ । मृत्युको संस्कारमा पनि पञ्चभलाद्मीको रोहवरमा चोखिने कार्य गर्ने परम्परामा यस जातिको विशिष्ट पहिचान छ । लिम्बूहरूमा पूजाआजा गर्दा ढोका थुनेर गर्ने चलन पनि नौलो किसिमको छ ।

लिम्बू जाति एक स्वतन्त्र भाषा, धर्म, लिपी र संस्कारहरू भएको जाति हो । साथै यिनीहरूमा वर्गभेद छैन । सबैमा समानता नै पाइन्छ । आफ्नो धर्म संस्कृतिलाई परापूर्व कालदेखि नै मौखिक रूपमा जीवित राख्दै आएका लिम्बूहरूको लोक साहित्य पनि निकै समृद्ध देखिन्छ ।

अध्याय चार

लोक साहित्यमा उखानको स्थान

४.१ लोक साहित्यको परिचय

‘लोक साहित्य’ ‘लोक’ र ‘साहित्य’ को समास प्रक्रियाद्वारा व्युत्पादन भएर बनेको समस्त शब्द हो । यसको अर्थ हुन्छ लोकको साहित्य । लोकसाहित्य जीवनसँग सम्बद्ध साहित्य हो । लोक साहित्यभित्र राष्ट्रको धर्म, रीतिरिवाज संस्कृति आदि प्रतिबिम्बित भएर आएको हुन्छ । त्यसैले लोक साहित्य आँशु र हाँसोको दोभान पनि हो ।

“लोकजीवनको विशिष्ट भावलाई लोक साहित्यले समेट्ने हुनाले त्यसमा कलात्मकता हुन्छ । त्यसैले कलात्मक आकर्षणयुक्त एवं मीठो अभिव्यक्ति लोक साहित्य हो ।”^{४२}

“लोक साहित्य समाजको विचमा जन्मिन्छ, र त्यहीँ फैलिन्छ, तसर्थ यसमा समाजमा विविध पक्षहरू विद्यमान हुन्छन् ।”^{४३} वास्तवमा लोकसाहित्य भनेको नै जाति विशेषको, समाज विशेषको अनि राष्ट्र विशेषको दर्पण हो । लोकसाहित्य यो जाति, यो समाज र यो राष्ट्रको हो भनी चिनाउने एउटा दरिलो माध्यम पनि हो ।

लोक साहित्य मौखिक परम्परामा नै जिवित रहेको हुन्छ । अशिक्षित समुदायमा प्रायः लोक साहित्य बाँचेको हुन्छ । “आशा-निराशा, हर्ष-विस्मात, जीवन-मरण, लाभ-हानी, सुख-दुःख आदिको अभिव्यक्त जुन साहित्यमा हुन्छ, त्यही साहित्यलाई नै लोक साहित्य भनिन्छ ।”^{४४} त्यसैले जीवन जगत्का विविध पक्षहरूको सँगालो पनि हो लोक साहित्य । “लोकले सजिलै बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्कने मीठो

^{४२} धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, **नेपाली साहित्यको विवेचना**, काठमाडौं : (त्रि.वि., पा. वि.के. २०१४), पृ. ३ ।

^{४३} मोतीलाल पराजुली, **नेपाली लोकगाथा**, (पोखरा: श्रीमती तारादेवी पराजुली, २०४९), पृ. ६ ।

^{४४} कृष्णदेव उपाध्याय, **लोकसाहित्यको भूमिका**, सा.सं. (इलाहाबाद: साहित्य भवन प्रा.लि. , सन् १९९८), पृ.२२ ।

आकर्षणयुक्त, मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो ।”^{४५} “समाजमा परम्परादेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको अभिव्यक्ति नै त्यस समुदायको लोक साहित्य हो ।”^{४६} त्यसैले लोक साहित्य नै लिखित साहित्यको पूर्वरूप हो । मानवको सृष्टिकालदेखि नै लोक साहित्यको विकास भएको पाइन्छ । त्यसैले लोक साहित्य नै सबैभन्दा प्राचिन साहित्य हो । वास्तवमा भन्ने हो भने लोकजीवनको वस्तुतथ्यलाई सहज र सरल ढङ्गबाट व्यक्त गर्ने साहित्य नै लोकसाहित्य हो ।

लोक साहित्यलाई विभिन्न विधा तथा उपविधामा विभाजन गरेको पाइन्छ । लोक साहित्यभित्र लोकगीत, लोकनाटक, लोककथा र लोकोक्ति जस्ता विधागत भेद पाइन्छन् । लोकोक्ति अन्तर्गत उखान टुक्का र गाउँखाने कथा पर्दछ । तर लोक साहित्यलाई लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक, उखान टुक्का र गाउँखाने कथामा वर्गीकरण गर्ने हो भने उखान स्वतन्त्र विधाको रूपमा देखा पर्दछ । जे भए पनि उखानलाई लोक साहित्यको एउटा अङ्गको रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.२ उखानको परिचय

उखान लोक साहित्यको एक सशक्त विधा तथा उपविधाको रूपमा पनि देखा पर्दछ । लोक साहित्यलाई लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखान टुक्का र गाउँखाने कथामा विभाजन गर्दा उखान सशक्त विधाको रूपमा आउने गर्दछ भने, लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकोक्ति गरी विभाजन गर्ने हो भने उखान टुक्का र गाउँखानेकथा लोकोक्तिभित्र पर्दछ । त्यसैले उखान लोक साहित्यमा उपविधाको रूपमा समेत आएको हुन्छ ।

उखान लघुकथा वा संक्षिप्त उक्तिको रूप हो । उखानको ढुकुटी नै लोक साहित्य हो यो प्रत्येक जाति वा समाजमा भाषिक समुदायमा मार्मिक रूपमा तथा साभ्ना अनुभवमा बाँचेको हुन्छ । यो कथ्य भाषिक समुदायमा मार्मिक रूपमा तथा साभ्ना अनुभवमा बाँचेको हुन्छ । यो कथ्य भाषाबाट विकसित भए तापनी यसको लेखु रूप पनि पाउन सकिन्छ । उखान कसिलो एवं छरितो गद्यशक्ति हो । गद्यात्मक भएपनि उखान लयात्मक र सङ्गितात्मक हुन्छ । यसमा शब्द विन्यास र तुकवन्दी समेत

^{४५} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौं : वीणा प्रकाशन प्रा.लि. , २०५७), पृ. २९ ।

^{४६} चूडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, (काठमाडौं: एकता बुक्स, २०५८), पृ. १४ ।

पाउन सकिन्छ । उखानको अस्तित्व यसको प्रयोगमा हुन्छ । यसले भाषिक प्रयोगमा चटनिको काम गर्दछ । उखानमा विविध विषयवस्तुहरू समेटिएर आएको हुन्छ ।

४.३ उखानको उत्पत्ति

उखानको उत्पत्ति आदिकालदेखि नै भएको पाइन्छ । भाषाले मानव सञ्चारको माध्यम ग्रहण गरेपछि नै उखानको प्रचलन भएको पाइन्छ । वेदः उपनिषद्, महाभारत, रामायण आदिमा समेत उखानको प्रयोग भएको पाइन्छ । अभ्रै भन्ने हो भने लौकिक विकाससँगै उखानको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । कालिदास, भारवी, माघ, श्रीहर्ष जस्ता कविहरूले पनि भाषा सशक्त बनाउनको लागि उखानको प्रयोग गरेको पाइन्छ । पञ्चन्त्र, हितोपदेश, तान्त्राख्यान, कथासरित सागर आदि ग्रन्थहरूमा नीति र उपदेश सम्बन्धि उखान पाइन्छ । प्राकृतको कर्पूमञ्जरीमा पालीको त्रिपिटकमा साथै अन्य जातक कथाहरूमा समेत उखानको प्रयोग भएको पाइन्छ । “लोकको सुख, दुःख, हाँसो आँशु, र जीवन यात्राका क्षणमा तीता मीठा सत्यको अनुभव बटुलेर उखानको जन्म भएको हो ।”^{४७} चूडामणि बन्धुका अनुसार “उखानको उत्पत्ति लोककथा ऐतिहासिक घटना र प्राज्ञ वचनबाट भएको हो ।”^{४८}

उखान शब्द उपख्यानबाट विकसित भएको र नेपाली उखानलाई आहान भन्ने गरेबाट उखानको विकास लोककथाबाट नै भएको हो । पञ्चतन्त्रको कथाहरूले जस्तै उखानले पनि नीति उपदेश दिने गर्दछ । उखानमा ऐतिहासिक घटनाहरूको वर्णन पाइन्छ । यो अनुभवीहरूको खारिएको मस्तिष्कबाट निस्किएको र माभिएको भाषामा व्यक्त हुने हुनाले उखानलाई प्राज्ञ वचन पनि भनिन्छ । वास्तवमा उखानको उत्पत्ति जीवन जगत्मा आइपर्ने अनेकौं घटनाहरूको कारण भएको हो । उखान अनुभवी शिक्षित वा अशिक्षित मानवको मस्तिष्कको उपज तथा भाषामा मिठास थप्ने चटनी पनि हो ।

४.४ उखान शब्दको अर्थ

“संस्कृतको ‘आख्यान’ शब्दमा ‘उप’ उपसर्ग गाँसिएर उपाख्यान शब्द बनेको र त्यसैबाट उखान शब्द बनेको मानिन्छ ।”^{४९} उखानलाई विभिन्न भाषा अनुसार विभिन्न नामले चिन्ने गरिन्छ । उखानलाई

^{४७} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली उखान र गाउँ खाने कथा, ते.सं., (रत्न पुस्तक भण्डार, २०५४), पृ. २६ ।

^{४८} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३३५-३६६ ।

^{४९} बालकृष्ण पोखरेल, राष्ट्रभाषा, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४३), पृ. १२४ ।

अंग्रेजीमा 'प्रोभर्व', उर्दूमा 'जर्बुल मिस्ल', हिन्दीमा 'उपखान', राजस्थानीमा 'ओखाणो', गुजरातीमा 'उखाणु', लहन्दा भाषामा 'अखणा,' गडवालीमा 'पखाणा', नेपालीमा 'उखान' संस्कृतमा 'लोकोक्ति' वा सुभाषित थारूमा 'बटहकी' भने जस्तै लिम्बू भाषामा उखानलाई 'खेदा/हावेक' भनिन्छ । उखानलाई हिन्दीमा 'कहावत' राजस्थानीमा 'कहवत' गुजरातीमा 'कहेवत' भोजपुरीमा 'कहावत' मैथिलीमा 'कहबि', महगीमा 'कहाउत', मलवीमा केवात र नेपालीमा आहान पनि भन्ने गरिन्छ । व्युत्पत्तिका दृष्टिले उखान शब्द उपाख्यान (उपाखाण उखाण उखान) र आहान शब्द आख्यान (आखाण आहान) संग सम्बद्ध देखिन्छ । ^{५०}

४.५ उखानको परिभाषा

उखानको प्रयोग धेरै पहिलादेखि भए पनि उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन धेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ । उखानलाई परिभाषित गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूको परिभाषा यस प्रकार छ –

कृष्णदेव उपाध्यायले “हजारौं वर्षदेखि बोलचालमा आइरहने उखानलाई मनुष्य जीवनको मुख्य साथी हो ^{५१} भनेका छन् । बालकृष्ण पोखरेलले उखानलाई लोक साहित्यको धरातल खडा गर्ने मेरूदण्डका रूपमा लिएका छन् । ^{५२} कृष्णप्रसाद पराजुलीले लोक अनुभवबाट सिर्जना भएको चुटकिला उक्ति वा कथनलाई उखान भनेका छन् । ^{५३} यसरी नै उनले उखानको सम्बन्धलाई आख्यानसँग गाँस्दै उपाख्यानमा आख्यानभित्रका स-साना कथा हुन्छन् । तर उखानमा सुत्रबद्ध रूपमा पोखिने खिरिलो उद्गार हुन्छ भन्दै उनले उखानलाई परिभाषित गरेका छन् । ^{५४} पराजुलीले नै लोकगीतको आलोक नामक पुस्तकमा 'उखान कसिलो र छरितो रूपमा आएको गद्य उद्गार वा गद्य कथन वा गद्य उक्ति हो भनी परिभाषा दिएका छन् । ^{५५} “शम्भुप्रसाद कोइरालाले उखानबाट समाजको आचार विचार रीतिरिवाज, संस्कृति, परम्परा एवं धार्मिक र नैतिक आस्थाको पूर्ण विवरण प्राप्त हुन्छ भनेका छन् । ^{५६} “घटराज भट्टराईका अनुसार व्यवहारमा बुझेका व्यवहारमा भिजेका व्यक्तिहरूबाट सारपूर्ण उक्ति नै उखान हो

^{५०} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३३३ ।

^{५१} कृष्णदेव उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १६४ ।

^{५२} बालकृष्ण पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. १२४ ।

^{५३} कृष्णप्रसाद पराजुली पूर्ववत्, पृ. २० ।

^{५४} कृष्णप्रसाद पराजुली, राम्रो रचना मीठो नेपाली, (काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन, २०५०), पृ. १६१ ।

^{५५} कृष्णप्रसाद पराजुली, लोकगीतको आलोक, पृ. ५४ ।

^{५६} शम्भु प्रसाद कोइराला, लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण, (विराटनगर: धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५५), पृ. १०४ ।

भनेका छन् ।”^{५७} “विरही काइँलाका अनुसार अनुभवका कुरा अलङ्कृत भाषामा बोलिने वाक्यांशलाई उखान भनिन्छ, भनेका छन् ।”^{५८} जयराज पन्तका दृष्टिमा ‘भनाइमा सौन्दर्य थप्ने विभिन्न साधनमध्ये उखान पनि एक हो ।’^{५९} तर मुकुन्द अर्याल ‘उखान टुक्कालाई वाँणीको शृङ्गार भन्ने रूचाउँछन् ।’^{६०} नेपाली वृहत् शब्दकोषको अनुसार ‘उखान भनेको लोकजीवमा प्रचलित अनुभवपूर्ण चुटुकिला, उक्ति, लोकोक्ति, आहान कहावते आदि हो ।’^{६१} “मोहनराज शर्माले ‘उखानलाई संरचनाका आधारमा यसरी परिभाषित गरेका छन् - वाक्यस्तरको संरचना हुने त्यस सूत्रात्मक कथनलाई उखान भनिन्छ । जसको अर्थ श्रोताहरूसँग गाँसिएको हुन्छ ।’^{६२}

यसरी उखानको परिभाषा विभिन्न विद्वान्हरूले भिन्न-भिन्न प्रकारले दिए तापनि तिनमा तापिक्क भिन्नता भने पाइँदैन । निश्चय नै उखानभित्र सूत्रात्मक रूपले जीवन जगत् अँटाएको हुन्छ । साथै यसको उद्गार परिष्कृत एवं खारिएको हुन्छ । उखान थोरैमा धेरै भनिएको हुन्छ अर्थात् गाग्रोमा सागर अँटाउने काम उखानमा भएको हुन्छ । उखानले भाषालाई शिष्ट एवं मिठासपूर्ण बनाउने कार्य गर्दछ ।

४.६ उखानका तप्वहरू

उखान लोक साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा लघुआकारका हुन्छन् । यसकारण यसमा तिन तप्वहरू छन् - कथ्य, शैली र उद्देश्य । उखानमा जे भनिएको छ, त्यही नै कथा हो । उखानहरूमा भन्नु पर्ने कुरा सोभै पनि भनिन्छ र लक्षण एवं व्यञ्जनाका रूपमा पनि भनिन्छ । कुनै पनि उक्तिको प्रसङ्गले र कथ्यले पनि उखानको अर्थ स्पष्ट पार्छ । उखान जुन ढङ्गले भनिन्छ, त्यो त्यसको शैली हो । उखानमा प्रयुक्त शब्दहरू र तिनको संयोजनको शैलीको निर्माण गर्दछन् । उखानका यस्ता शैलीहरू सामान्य र अलङ्कृत हुन्छन् । उखानको आफ्नो उद्देश्य हुन्छ । उखानका माध्यमबाट व्यक्तिले केही भन्न

^{५७} घटराज भट्टराई, नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, (काठमाडौँ: सृष्टि प्रकाशन, २०५५), पृ. २६ ।

^{५८} विरही काइँला, लिम्बू भाषा र साहित्यको संक्षिप्त परिचय, (ने.रा.प्र.प्र), पृ. १७ ।

^{५९} जयराज पन्त, अँजुलीभरि सगुन पोल्दाभरि फाग, (काठमाडौँ: ने.रा.प्र.प्र, २०५५) पृ. १७० ।

^{६०} मुकुन्द अर्याल, भोजपुरी उखान टुक्का, (ने.रा.प्र.प्र, २०५८), पृ. १ ।

^{६१} नेपाली वृहत् शब्दकोश, पाँ. सं. (ने.रा.प्र.प्र, २०५८), पृ. १२५ ।

^{६२} मोहनराज शर्मा, शब्दरचना र वर्ण विन्यास वाक्य तत्व र विविध अधिव्यक्ति, (काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०५३) पृ. ६९ ।

चाहन्छ, उपदेश दिन चाहन्छ, सूचना दिन चाहन्छ अथवा कुनै विषयको टिप्पणी वा आलोचना गर्न चाहन्छ।^{६३}

४.७ उखानको प्रयोग

उखानको प्रयोग कथ्य र लेख्य दुवै भाषामा गरिन्छ । यसको प्रयोग भाषामा मिठास ल्याउनका लागि गरिन्छ । उखानको प्रयोग गरी भनिएका कुराहरू कर्णप्रिय हुन्छन् । चूडामणि बन्धुका अनुसार 'वार्तालापमा व्यञ्जना र चमत्कार ल्याउन उखानको प्रयोग गरिन्छ भने लेखनशैलीलाई वजानदार र प्रभावोत्पादक बनाउनका लागि पनि उखानको प्रयोग हुन्छ ।'^{६४} उखानको प्रयोग प्राचिन कालदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । वेद, उपनिषद्, महाभारत, रामायण, पञ्चतन्त्र, तान्त्राख्यान आदिमा पनि उखानको प्रयोग भएको पाइन्छ । नीति तथा अर्ति उपदेश दिने क्रममा उखानको धेरै प्रयोग भएको पाइन्छ । बूढाबूढीले अर्ति उपदेश दिने क्रममा प्रायः जसो उखानकै प्रयोग गर्दछन् । युवायुवतीले पनि वाक्यातुर्यता ल्याउन उखानको प्रयोग गर्दछन् । शिक्षणको क्रममा पनि उत्कृष्ट भाषाको रूपमा उखानको प्रयोग हुन्छ । साहित्यकारहरू वा लेखकले उखानलाई आफ्ना वाक्य रचनामा प्रयोग गरी वाक्यलाई रोचक तथा अर्थ गम्भिर बनाउने उद्देश्यले यसको प्रयोग गर्दछन् । उखानको प्रयोग भाषामा मिठास ल्याउन गरिन्छ । यसले भाषामा चटनिको काम गर्दछ ।

लिम्बू भाषामा पनि उखानहरू पाइन्छ । लिम्बू समाजमा उखानको प्रयोग कथ्य र लेख्य दुवै रूपमा प्रयोग भएको छ । कथ्य रूपमा उखानको प्रयोग लिम्बू समाजमा फेदाङमाद्वारा मुन्धुम गाँउदा, बोलचाल गर्दा, ख्याली खेल्दा, बूढाबूढीद्वारा अर्ति उपदेशका कुरा गर्दा उखानको प्रयोग हुन्छ । लेख्य रूपमा भने केही लेखकहरूले उखानको सङ्कलन गरी पुस्तकका रूपमा अनि आफ्नो वाक्य सबल, रोचक र अर्थ गम्भिर बनाउने क्रममा साथै लेखकलाई रोचक र मिठास पूर्ण बनाउनका लागि उखानको प्रयोग गर्दछन् । युवायुवतीहरू पनि मायाप्रितिको कुरा गर्दै उखानको प्रयोग गरी वाक्चातुर्य देखाउने गर्दछन् । यसरी अन्य भाषाभाषिमा जस्तै लिम्बू भाषामा पनि उखानको प्रयोग हुने गरेको छ ।

^{६३} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३३४ ।

^{६४} ऐजन ,

४.८ उखानको कथ्य विषय

उखानको कथ्य विषय भन्नाले उखानको कुन कुन विषयवस्तु लिएर आएको हुन्छ अथवा कुन कुरालाई चित्रित गर्न खोजेको हुन्छ, त्यही नै कथ्य विषय हुन्छ। व्यक्ति, स्थान, वस्तु र पात्र नै उखानको कथ्य विषय बनेर आउने गर्दछन्। समान र भिन्न गरी उखानमा दुई किसिमको कथ्य विषय आउने गर्दछ। एउटा समाजमा एक किसिमको कथ्य विषय हुने गर्दछ भने अर्को समाजमा फरक पनि पर्न जाने गर्दछ। समान कथ्य विषय भएका उखानले समाज सापेक्ष सन्देशहरू दिने गर्दछन्। जस्तो एक हातले ताली बज्दैनमा हात र ताली कथ्य सामग्रीको रूपमा आएको छ भने व्यवहार दोहोर हुनु पर्छ भन्ने सन्देश पनि समाजलाई दिएको छ। भिन्न कथ्य विषय भन्नाले, बेग्लै कथ्य विषय भए पनि समान सन्देश दिने उखानहरू यसमा पर्दछन्। तर यसमा दुई भाषाका उखानहरूको तुलना गर्नु पर्ने हुन्छ। उखानको कथ्य विषय भित्र चुडामणि बन्धुका अनुसार “व्यक्ति-स्वयं, धर्म-कर्म, पाप-पुण्य, संसारका रीति नीतिहरू अर्ती उपदेश, घर परिवार, इष्टमित्र र जातपात आदि पर्दछन्।”^{६५} वास्तवमा उखानहरू यिनै कुरालाई बोकेर युग-युगसम्म पनि बाँचिरहेका हुन्छन्।

४.९ उखानको विशेषता

उखानको जन-जीवनलाई स्पर्श गर्नेदेखि लिएर ज्ञान विज्ञान, अर्ती उपदेश, नैतिक शिक्षा, धर्म आदिको शिक्षा दिने हुनाले उखानमा विविध विषयवस्तु समेटिएर आउने गर्दछ। त्यसैले उखानका विशेषताहरू पनि व्यापक हुन्छन्। उखानको विशेषतालाई विभिन्न विद्वानहरूले यसरी देखाएका छन् –

कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार – (१) सारगर्भितता, (२) सङ्क्षिप्तता, (३) सरलता, (४) रूप विविधता, (५) सजीवता र (६) लोकप्रियता।^{६६}

कृष्णदेव उपाध्यायका अनुसार – (१) समास शैली, (२) अनुभूतिको निरिक्षण र (३) सरलता।^{६७}

^{६५} चुडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. १४२-४७।

^{६६} कृष्ण प्रसाद पराजुली, नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, पूर्ववत्, पृ. ३३।

^{६७} कृष्णदेव उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १५२-१५४।

शम्भुप्रसाद कोइरालका अनुसार – (१) सङ्क्षिप्तता एवं सारगर्भितता, (२) निरिक्षण एवं अनुभूतिको व्यञ्जना, (३) सरलता एवं लयात्मकता, (४) प्रभावशालीता एवं लोकरञ्जकता, (५) तुक अनुप्रासको प्रयोग।^{६८}

घटराज भट्टराईका अनुसार – (१) सङ्क्षिप्तता र सारगर्भित हुनु (२) लोकको अनुभवलाई आत्मासाथ गर्नु (३) गद्यात्मक भएर पनि लयात्मक, कवितात्मक हुनु (४) छोटो मिठो कलात्मक अभिव्यक्तिमा कसिनु र (५) जनजिब्रोबाट विस्तरित र विकसित हुनु।^{६९}

चूडामणि बन्धुका अनुसार – (१) अनुभवसिद्ध ज्ञान, (२) जातिय जीवनको सत्य, (३) सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति, (४) संक्षिप्तता र सरलता र (५) जीवनतता र लोकप्रियता।^{७०}

नेपाली जाति, धर्म, संस्कार समाजको लोकासाहित्यको अध्ययन गर्दा उखानको विशेषताहरू निम्नानुसार पाइन्छन :

१ अनुभव सिद्ध ज्ञान

उखान अनुभवीहरूको खारिएको मष्तिष्कबाट निस्किएको माभिएको भाषिक कथन हो । जुन वर्षाँदेखि देखेको, भोगेको तथ्यको अभिव्यक्ति हो । जसमा गाग्रोम सागर अटाउने काम भएको हुन्छ । यस्तो काम अनुभवीले मात्र गर्न सक्दछ ।

२ जातीय जीवनको सत्य

उखानमा जात विशेषको सभ्यता, संस्कृति, धर्मकर्म आदिको चित्रण भएको हुन्छ । समाजमा व्यक्त जातपात, छुवाछुत जस्ता कुराहरूलाई उखानले आत्मसात गरेको हुन्छ । प्रत्येक जातिको रहन सहन, भेषभुषा, धर्मकर्म, संस्कार आदिको चित्रण उखानमा आएको हुन्छ । जस्तै नेवार विग्रियो भोजले,

^{६८} शम्भु प्रसाद कोइराला, पूर्ववत्, पृ. १३३ ।

^{६९} घटराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

^{७०} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३३३-३४ ।

पर्वते विग्रियो मोजले । यसरी उखानभिन्न प्रत्येक जातिको विशेषता, भाषा, संस्कृति आदि प्रतिविम्बित भएर आएको हुन्छ ।

३ सार्वभौम र सर्वकालीन अभिव्यक्ति

सत्य कुरा सदाकालसम्म टिकिरहन्छ । उखान भनेको सत्य कथन अथवा सत्य कथनहरूकै सङ्ग्रह हो । फेरि उखानमा नीति उपदेश हुने हुनाले यस्ता युग युगसम्म पनि एकै नासले रहिरहन्छ । उखान अनुभवद्वारा सिर्जित ज्ञान हुनाले अनुभवहरू चिरस्थायि हुन्छन् । उखान वाणी जस्तै हुनाले सबै कालमा पनि उत्तिकै मान्य हुन्छ ।

४ संक्षिप्तता एवं सरलता

उखान सुत्रात्मक हुन्छ । यसमा थोरैमा धेरै कुरा भनिएको हुन्छ । उखान लोक जीवनमा नै जीवित रहने हुनाले क्लिष्ट नभइ सरल र सहज हुन्छ । उखान भन्ने वित्तिकै सबैले बुझ्दछन् । वास्तवमा भन्ने हो भने गाग्रोमा सागर अटाउने काम उखानमा नै भएको हुन्छ ।

५ जीवन्तता र लोकप्रियता

उखानको प्रयोग जहाँ पनि हुनसक्छ । कथ्य लेख्य दुवै भाषामा उखानको प्रयोग हुन्छ । भनाइमा मिठास थप्न वा लेखाइमा सुन्दरता ल्याउन उखानको प्रयोग गरिन्छ । उखान जुनसुकै वर्ग, समाजमा पनि भनिने र सुनिने हुनाले यसको बेग्लै महत्व छ । केटाकेटीले प्रायः उखान सुन्ने गर्दछन् । युवा-युवती बुढाबुढी बुद्धिजीवी तथा विद्वान्हरूले उखानको प्रयोग गर्ने हुनाले यो सबैको प्रिय बनेको छ ।

४.१० निष्कर्ष

उखान लोक साहित्यको एक सशक्त विधाका रूपमा परिचित छ । उखानभिन्न लोक जीवनका कथा, व्यथा, रोदन, हाँसो खुसी, पीरमर्का, धर्म संस्कार, आदि आउने हुनाले यसमा लोकजीवनको पत्रै पत्र भेटिन्छ । धर्म, कर्म, पाप, मोक्ष, नीति, उपदेश आदि समेटिएर आउने हुनाले उखानलाई लोक

जीवनको अमूल्य निधको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । उखान पुर्खाहरूको उपज हुनाले यसलाई अतीतको अनुभवको सङ्गालो, वर्तमानको सहयात्री र भविष्यको मार्गदर्शक पनि मानिन्छ ।

उखान विभिन्न आकार प्रकार र भावका हुन्छन् । यो ठाउँ अनुसार जाती अनुसार फरक पनि पर्न सक्दछ । उखान विभिन्न वर्गमा र विशेषताहरूमा विभाजित भएको हुन्छ । साथै यसमा मानव जीवनका विविध पक्षहरूको चित्र समेत कोरिएको हुन्छ ।

अध्याय पाँच

नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको तुलना

५.१ विषय प्रवेश

नेपाल जातिगत, धार्मिक, भाषिक एवम् सांस्कृतिक विविधताले युक्त देश हो । विश्व मानचित्रमा साना राष्ट्रहरूको सूचीमा सूचीकृत भएर पनि जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति आदिका दृष्टिकोणबाट यो मुलुक समृद्ध रहेको छ । नेपालमा विभिन्न भाषिक परिवारका भाषाहरू बालिने गरिन्छ । ती मध्ये भारोपेली परिवार अन्तर्गत पर्ने विभिन्न भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या नेपालमा सर्वाधिक छ । भारोपेली परिवारमा पर्ने नेपाली मैथिली, अवधी, थारु, हिन्दी आदि भाषाहरू भोट बर्मेली परिवारमा पर्ने लिम्बू, राई, गुरुङ आदि नेपालमा प्रचलनमा रहेका छन् ।

नेपाली र लिम्बू भाषा भारोपेली परिवारका भिन्न भिन्न अस्तित्व रहेका स्वतन्त्र भाषाहरू हुन् । नेपाल प्राचीन समयदेखि नै दुवै भाषाको प्रयोग भूमिकाको रूपमा रहेको छ । नेपाली तथा लिम्बू दुवै भाषा नेपाल बाहिर पनि प्रचलनमा रहेका छन् । यी दुवै भाषाका लिखित साहित्य तथा लोक साहित्य देश भित्र र बाहिर प्रचलित रहेका छन् । नेपालमा नेपाली भाषाको लोक साहित्यको तुलनामा लिम्बू भाषाको लोक साहित्यको अध्ययन न्यून रूपमा भएको पाइन्छ । नेपाली र लिम्बू लोक साहित्य एउटै देशको भूगोलभित्र जीवन्त रूपमा अगाडि बढेको भए पनि भाषिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशका कारण देखा पर्ने साम्य वैषम्य यिनमा पनि देखा पर्दछ । यस्ता समानता र भिन्नता पहिल्याउन दुवै भाषामा पाइने लोक साहित्यका विभिन्न विधाको तुलना हुन आवश्यक छ तर यस प्रकारको अध्ययन सघन रूपमा अभै हुन सकेको छैन ।

नेपाली भाषाको लोक साहित्य नेपालको सबैजसो क्षेत्रमा प्रचलित छ । लिम्बू भाषाको लोक साहित्य भने लिम्बू जातिहरूको मूल वासस्थान रहेको पूर्वी पहाडका जिल्लाहरूमा सीमित भएको देखिन्छ । सबै जातजातिको सम्पर्क भाषा एवम् बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूको मातृभाषाका रूपमा स्थापित नेपाली भाषाको लोक साहित्य कुनै जात एवम् खास क्षेत्र विशेषमा सीमित छैन । यो सम्पूर्ण

नेपालीहरूको साभा लोक साहित्यका रूपमा स्थापित भइ सकेको छ अपितु नेपाल भित्रै रहेका विभिन्न भाषा र जातिसँग सम्बद्ध लोक साहित्य खास जातिको प्रचलनमा मात्रै सीमित भएको पाइन्छ ।

विभिन्न जात, जाति, भाषा, संस्कृति, धर्म आदिको साभा फूलबारीका रूपमा परिचित नेपाललाई सबै प्रकारका लोक साहित्यले विविधतामय र समृद्धशाली तुल्याएका छन् । यस्ता लोक साहित्यको जगेर्ना र संवर्द्धनमा ठोस कार्य गर्नु अति नै आवश्यक रहेको छ । नेपालभित्र विद्यमान विभिन्न भाषाका लोक साहित्य र नेपाली भाषाको लोक साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले भाषा, साहित्य र संस्कृतिको उत्थानमा योगदान पुग्छ भन्ने कुरा पुष्ट स्पष्ट छ । यहाँ नेपाली भाषा र लिम्बू भाषाको उखानको तुलनात्मक अध्ययन गरिने भएकाले दुवै भाषामा रहेका उखानको समानता र भिन्नताबारे जान्न सघाउ पुग्ने निश्चित छ ।

यो अध्याय नेपाली र लिम्बू उखानको तुलनात्मक अध्ययनसँग सम्बद्ध रहेको छ । नेपालको पूर्वी पहाडमा बस्ने लिम्बू जातिमा पनि भाषिक भिन्नता पाइन्छन् । यस जातिमा पान्थरे, छथरे आदि भाषा प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । सबै प्रकारको लिम्बू भाषामा भारोपेली परिवारका नेपाली भाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ । पान्थरे भाषा वक्ताहरूको सङ्ख्या पाँचथर जिल्लामा उल्लेख्य मात्रामा रहेको छ ।

यहाँ शोधपत्रको उद्देश्य तथा सीमाभित्र रहेर पाँचथर जिल्लामा व्याप्त पान्थरे लिम्बू उखान र नेपाली उखानको बिचको तुलना गर्नु प्रासङ्गिक ठहर्छ । यस कारण यो अध्याय पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू भाषाका उखान र नेपाली भाषाका उखानको संरचनात्मक एवम् विषयात्मक पक्षको तुलनात्मक अध्ययनतर्फ परिलक्षित रहेको छ ।

उखानहरूलाई वर्गीकरण गर्दा अपनाइएको संरचनात्मक एवं विषयात्मक आधार नै यस तुलनात्मक अध्ययनको प्रमुख आधार समेत हो ।

५.२ नेपाली र लिम्बू उखानको संरचनाको तुलना

संरचनात्मक वर्गीकरणका आधारमा उखानको बाह्य पक्षको अध्ययन हुन्छ । उखानमा रहेका बुनोट वा वनोट नै उखानको संरचना पनि हो । यहाँ उखानमा निहित संरचनाका आधारमा नेपाली र लिम्बू उखानको तुलनात्मक अध्ययन निम्न लिखित आधारमा गरिएको छ :-

५.२.१ शब्द स्रोतका आधारमा

नेपाली र लिम्बू उखानको संरचना पक्षलाई शब्द स्रोतका आधारमा तुलना गर्न सकिन्छ । शब्दस्रोतका आधारमा शब्दहरूतत्सम, तद्भव एवम् अनुकरणात्मक र आगन्तुक गरी तीन प्रकारका रहेका छन् । दुवै भाषामा यस प्रकारका उखानहरू भेटाउन सकिन्छ ।

५.२.१.१ तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य भएका उखानहरू

नेपाली भाषा भारोपेली परिवारका भाषा हुन् भने लिम्बू भाषा भोटेबर्मेली परिवारका भाषा हुन् । प्राचीन समयदेखि नै भारोपेली परिवारका विभिन्न भाषाभाषीहरूले संस्कृतलाई आदर्श भाषाका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । संस्कृत सभ्यताको जगमा निःसृत महत्वपूर्ण सुभाषित एवम् लोकोक्तिक नेपाली वक्ताले स्वीकार गरेका छन् । नेपाली भाषामा प्रचलित तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य भएका उखानहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छ भने लिम्बू भाषामा त्यस्ता तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य भएको उखानहरू पाइदैन ।

नेपाली

घोकन्ती विद्या धावन्ती खेती ।

यथा राजा तथा प्रजा ।

सन्तोष परम् सुखम् ।

विनाशकाले विपरीत बुद्धि ।

मौनम् सम्मति लक्षणाम् ।

माथि प्रस्तुत उखानहरू नेपाली भाषामा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अपठित जन समुदायका जन जिब्रामा पनि यस्ता उखानहरू भिजि सकेका छन् । नेपाली भाषीहरूको तुलनामा लिम्बू भाषी वक्ता समुदायमा संस्कृतका उखानहरू अलि प्रयोग गरिएको पाइँदैन । तत्सम शब्द बाहुल्य उखानहरूबोध गर्न सक्ने क्षमता र परम्पराका कारण पनि यस्तो भएको हो । संस्कृत क्रिया पदका आधारमा

‘घोकन्ती’ र ‘धावन्ती’ जस्ता नेपाली धातुबाट निर्मित शब्दलाई संस्कृतको अन्य पुरुष बहुवचनसँग सादृश्य स्थापना गर्ने प्रयत्न यहाँ भएको छ । सन्ध्या, राम, मन, वन, पर्वत आदिजस्ता शब्द पनि विभिन्न उखानहरूमा प्रचलित छन् ।

५.२.१.२ तद्भव र अनुकरणाशब्दका उखानहरू

यस कोटीमा आफ्नै भाषाको मौलिकपनामा आधारित उखानहरूलाई समावेश गर्न सकिन्छ । सबैजसो भाषामा मौलिक उखानहरू नै बढी रहेका हुन्छन् ।

नेपाली उखान

लिम्बू उखान

हात्तीको मुखमा जिरा

कुनेत केताड थासिड पोड (सिदा कि बिदा)

घाँटी हेरेर हाड निल्नु ।

कुरेम पोडग्र वेत । (अति भए खति हुन्छ)

प्रस्तुत उखानहरूले समान भाव व्यक्त गर्दछन् । संरचनागत रूपमा उस्तै लाग्ने यी उखान आफ्नै शुद्ध भाषामा व्यक्त भएका छन् । नेपालीमा पाइने उखान लिम्बू भाषामा पाइए पनि यिनीहरू कुनै भाषाबाट भित्रिएका नभई आफ्नै लोक जीवनको अनुभवबाट निष्पन्न भएका हुन् । उखानमा पाइने सार्वभौमिक विशेषताका कारण यी उखानहरू मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । यस्ता उखानमा आफ्नै चोखो र शुद्ध भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनमा तत्सम शब्दको बाहुल्य देखिँदैन । माथि प्रस्तुत उदाहरण जस्तै कुनै पनि भाषामा मौलिक भाषाको प्रयोग भएका उखान नै प्रायः प्रचलनमा रहेका हुन्छन् ।

५.२.१.३ आगन्तुक उखान

नेपाली भाषामा आगन्तुक उखानहरू पाइन्छन् । अन्य भाषाबाट आएका उखानहरूलाई आगन्तुक उखानका रूपमा लिइन्छ । जस्तै:-

नेपाली उखान

ढङ्ग मरु कसो गरु । (नेवारी) हरामके आगे भूत भागे (हिन्दी)

काट् गुण काट् वैगुण । (मगर) अक्किल बडी कि भइँस (अवधी)

प्रस्तुत उदाहरणबाट नेपाली भाषामा आगन्तुक उखानहरू प्रचलनमा रहेको पुष्टि हुन्छ । नेपाली भाषामा नेपालमा रहेका नेवारी, मगर लगायतका विभिन्न भाषाका उखानहरूले स्थान पाएका छन् । नेपालभित्र रहेका विभिन्न भाषी र नेपाली भाषी वक्ताहरूको समीप्यले यस्ता उखानहरू नेपाली भाषामा भित्रिएको स्पष्ट हुन्छ । साथै हिन्दी भाषाका कतिपय उखान समेत जन जिब्राले पचाइ सकेको छ । तर लिम्बू भाषामा भने पनि आगन्तुक उखानहरू भित्रिएका छैनन् । लिम्बू भाषामा नेपालभित्र रहेका मैथिली अवधि आदि भाषाका उखानहरू प्रचलनमा रहेका छैनन् । आगन्तुक उखानको प्रयोगमा परम्परामा यसलाई नेपाली र लिम्बू आगन्तुक उखानको प्रयोग भिन्नता मान्न सकिन्छ । नेपाली उखानमा हिन्दी भाषाका उखान पनि पाइन्छन् । हिन्दी उखानलाई आगन्तुक उखानका रूपमा नेपाली उखानले ग्रहण गर्नु तर लिम्बू भाषामा नपाइनु नै दुवै भाषाका उखानमा पाइने असमानता हो । लिम्बू भाषामा भने पान्थरे उखानहरू धेरै मात्रामा प्रयोग भएको अनुभव हुन्छ । नेपाली भाषामा यी भाषाका उखान के कति छन् यो अध्ययनको विषय नै रहेको छ । नेपाली भाषाको अपेक्षा लिम्बू भाषामा पान्थरे, छथरे, मेवाखोले र तमरखोलो भाषाका उखान व्यापक रूपमा प्रयोगमा रहेका छन् ।

५.२.३ वाक्य संरचनाका आधारमा

उखानमा सरल वाक्य भएका र जटिल वाक्य भएका दुवै खाले संरचना पाइन्छन् । नेपाली र लिम्बू उखानमा पनि यी दुवै प्रकृतिका उखानहरू विद्यमान रहेको देखिन्छ । यी दुई वाक्य संरचनाका उखानहरू निम्न लिखित छन् :-

५.२.३.१ सरल वाक्यमा संरचित उखान

सामान्यतः एउटै वाक्यमा संरचित उखानलाई सरल वाक्य भएका उखानमा समावेश गरिन्छ । जस्तै :-

नेपाली उखान

किराले हिरा बिगार्छ ।

स्वर्ग देखिदैन)

खति हुने बेलामा मति आउदैन ।

मन नपरेकी बुहारी पाहुना सित सुत् ।

लिम्बू उखान

सीमारक साङ्ग्रामपेदाङ आनेसुम (नमरी

नेति फुडवा आसि (जीवन मरणशील छ ।)

सिरामेदाङनाब पाङलीमेन् ज्या चोक ।

प्रस्तुत उखानहरूको अध्ययनबाट नेपाली र लिम्बू दुवै भाषामा सरल वाक्यमा संरचित उखानहरू रहेको पुष्टि हुन्छ ।

५.२.३.२ जटिल वाक्यमा संरचित उखान

संयुक्त वाक्य र मिश्र वाक्य दुवैलाई जटिल वाक्य भनिन्छ । एकभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यहरूबाट निर्मित वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ । यस्ता वाक्यमा आउने सबै उपवाक्यका क्रिया समापक नै हुन्छन् । मिश्र वाक्य भने एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र एक वा सोभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यबाट निर्मित भएका हुन्छन् । आश्रित उपवाक्यहरू समापक वा असमापक क्रिया सहितका हुन सक्छन् । नेपाली र लिम्बू भाषाका उखानमा संयुक्त एवम् मिश्र दुवै संरचनामा संरचित वाक्यहरू रहेका पाइन्छन् । जस्तै :-

नेपाली

वन डढेको सबैले देख्छन्, मन डढेको कसैले देख्दैनन् ।

भिरबाट लडे पनि किलो रिक्तै, बाघले खाए पनि किलो रिक्तै ।

आफू त महादेव उत्तानो पर कसले देला वर ।

लिम्बू

ताम्भड मि तिपा केरेक्ले मिनिसु निवा तुक्पा हालाङ् मेनिसुन् ।

पाप्मा भेल्ले थे-पाप्मा , लुड खुम्माआड थे लेप्पा (भनूँ भने के भनूँ ढङ्गा टिपी के हानूँ ।

कि फेल्ला मुराले, कि फेल्ला हिराले (कि त बिग्रन्छ थुतुनाले, कि त बिग्रन्छ मुतुनाले ।)

५.२.४ वाक्यार्थ वा भावका आधारमा

भाव वा अर्थका आधारमा उखानका संरचनाको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत प्रश्नार्थक, विध्यर्थक, सम्भावनार्थक, सङ्केतार्थक गरी उखानको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

५.२.४.१ प्रश्नार्थक उखान

यस्ता उखानहरू प्रश्नात्मक र प्रश्नोत्तरात्मक गरी दुई प्रकारका छन् । प्रश्नात्मक उखानमा जिज्ञासा राखिएको हुन्छ र यसमा प्रश्न चिन्हको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रश्नोत्तरात्मक उखानमा भने प्रश्न र उत्तर दुवैको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

नेपाली

बाह्र वर्ष रामायण पढ्यो सीता कसकी जोड ? (प्रश्नात्मक)

मर्ने बाँच्ने कसले देख्छ र ? (प्रश्नात्मक)

घिउ केमा पोखियो ? दालैमा (प्रश्नोत्तरात्मक)

कहाँ गइस् हराउने ? विलाउनेको देश (प्रश्नोत्तरात्मक)

लिम्बू

थिक नेत् साल रामायण निरु सीता हाल्ले कुमेत ? (प्रश्नात्मक)

सिमा हिडमा हाल्ले निसु ? (प्रश्नात्मक)

आत्तो वेत्ता घिउन् ? सुम्बाको । (प्रश्नोत्तरात्मक)

आती केबे केमये ? (केमाबा पाडभे) । (प्रश्नोत्तरात्मक)

५.२.४.२ विध्यर्थक उखान

आज्ञा, उपदेश इच्छा व्यक्त गर्न प्रयोग गरिने उखानलाई विध्यर्थक उखान भनिन्छ । नेपाली र लिम्बू दुवै भाषामा यस्ता खालका उखानहरू भेटाउन सकिन्छ । जस्तै :-

नेपाली

लिम्बू

नबिराउनू नडराउनू ।

कुनेक्सा चामा मिक्वा मेञ्जामा (मासु खानु आँसु

नखानु ।)

हाउँ गर्नु अधि नसर्नु ।

खाउन नु सिदा मेलिम्नेन् (अर्ती र औषधी मीठो

हुँदैन् ।

५.२.४.३ सङ्केतार्थक उखान

एउटा घटनाका कारणले अर्को घटनाको सङ्केत बुझाउने भाव भएका उखानलाई सङ्केतार्थ उखान भनिन्छ । नेपाली र लिम्बू भाषा दुवैमा यस्ता उखान पाइन्छन् ।

नेपाली

लिम्बू

खुट्टा भए जुत्ता हजार

लाड वाग्र लाडन्चाड आक्खेनी आक्खेन ।

५.२.४.४ सम्भावनार्थक उखान

सम्भावनार्थक वा अनिश्चय भाव बुझाउने उखानलाई सम्भावनार्थक उखान भनिन्छ । नेपाली र लिम्बू भाषा दुवैमा यस खालका उखान भेटाउन सकिन्छ ।

नेपाली

लिम्बू

जहाँ जाला जोगी भातै खाला ।

आतो वे बाहे तक च लावा ।

५.२.५ दृष्टिविन्दुका आधारमा

दृष्टिविन्दुका आधारमा गरिने उखानको वर्गीकरण पनि संरचनागत वर्गीकरण अनतर्ग पर्दछ । उखानहरूमा भिन्नभिन्न दृष्टिविन्दुहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उखानहरू वाक्यमा हुन्छन् र वाक्यले वक्ता कुन दृष्टिविन्दुमा छ, भन्ने कुरा स्पष्ट पार्छ । यसलाई सर्वनामको प्रयोगबाट स्पष्ट गरिन्छ । यस आधारमा उखानहरू प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष र अन्य पुरुषमा हुन्छन् ।^१

५.२.५.१ प्रथम पुरुष

उखानहरूमा वक्ता प्रथम पुरुषको रूपमा रहेको छ, भने यस्तो उखानलाई प्रथम पुरुष दृष्टि विन्दु भएको उखान मानिन्छ । यस्ता खाले उखानमा वक्ताले आफ्नै निजी भोगाइलाई उखान मार्फत् प्रस्तुत गर्न चाहन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टि विन्दु प्रयोग भएका उखान नेपाली भाषा र लिम्बू भाषा दुवैमा पाइन्छन् । जस्तै :-

नेपाली उखान

लिम्बू

म ताक्छु, मुढो, बन्चरो ताक्छ, घुँडो आङगा सोक्नुड सिडिन् ततिल्ले सोक्नु लाडिन् ।

मेरो गोरुको बाह्रै टक्का । आङगा रक् नुभा ।

बाह्र वर्षमा पोइ आको र राँडीलाई जरो आको । इङ्गा एक लमा एक आबोड

माथि प्रस्तुत उखानमा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । यिनमा वक्ता स्वयम् उखानमा उपस्थित भएको देखिन्छ ।

५.२.५.२ मध्यम पुरुष

यस प्रकारका उखानमा प्रथम पुरुष वक्ताले मध्यम पुरुषमा रहेका श्रोतालाई आज्ञा वा इच्छा व्यक्त गर्दछ । नेपाली र लिम्बू दुवै साहित्यमा यस्ता खालका उखानहरू प्रयोगमा रहेका छन् । जस्तै :-

नेपाली

लिम्बू

^१ चूडामणि बन्धु पूर्ववत्, पृ. ३४० ।

एक हातले दिनु, अर्को हातले लिनु ।

लथिक हुकले पिमा थिक हुकले ताक्मा ।

सुखमा नहाँस्नु दुःखमा नरनु ।

नुमा पोडिल् एमेन् तुम्खे पोडिल घम्मेन् ।

प्रस्तुत उखानहरूमा मध्यम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

५.२.५.३ तृतीय पुरुष

यस्ता उखानमा वक्ताले कुनै अन्य पुरुषलाई सङ्केत गर्दछ । नेपाली र लिम्बू दुवैमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा संरचित उखानहरू पाउन सकिन्छ । जस्तै :-

नेपाली

लिम्बू

बाबुभन्दा छोरा जान्ने ।

कुम्बा यो यो कुसा थो थो ।

चोरले सबैलाई चोरै देख्छ ।

खुन्द्रिकपेल्ले केरेक खुन्द्रिक पाए निसुसी ।

भुक्ने कुकुरले टोक्दैन ।

केहवा कोचोइल्ले आन्हानेन् ।

५.२.६ आकारका आधारमा

लोक व्यवहारमा प्रचलित उखान सबै उस्तै आकार प्रकारमा संरचित हुँदैनन् । उखान आफैँमा सङ्क्षिप्त आयामको विधा हो । उखान सङ्क्षिप्त विधा भए पनि यसैको सापेक्षतामा यसको आकार प्रकार निर्धारण गर्दा सङ्क्षिप्त, मझौला र बृहत् गरी तिन प्रकारका वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

५.२.६.१ सङ्क्षिप्त उखान

दुई देखि चार शब्द सम्म विस्तारित उखानलाई यस कोटीमा राख्न सकिन्छ । जस्तै:

नेपाली

लिम्बू

सपना जेठो ।

सेप्माड तुम्बा ।

एकता नै बल हो ।

थिक हुमिन्ने थुम्लो ।

पेसाले पैसा कमाउँछ ।

याडले याड थगु ।

जिवन मरणशिल छ ।

नेति फडवा आसि ।

प्रस्तुत उखानहरू छोटो उखान अन्तर्गत पर्दछन् । यिनलाई सहज रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यस्ता उखानहरू दुवै भाषामा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता उखानहरू क्रियायुक्त र क्रियामुक्त गरी दुई प्रकारका छन् ।

५.२.६.२ मभौला उखानहरू

यस्ता उखान सङ्क्षिप्त भन्दा लामा आयामका हुन्छन् । छोटो उखानभन्दा बढी लमाइ र लामा उखान भन्दा थोरै लमाइ भएका उखानलाई यस श्रेणीमा समावेश गर्न सकिन्छ । जुनसकै भाषामा पनि यस्तै आकार प्रकारका उखानहरूको बाहुल्य रहेको हुन्छ । यस्ता उखानमा दुई तीन वटासम्म (समापिका/असमापिका) क्रियापदहरू पाइन्छन् । जस्तै :-

नेपाली

लिम्बू

बसौं भने गुँड छैन, उडौं भने पखेटा छैन ।

युडमा नेमा हाप होप, पेमा फेक्मा लाप होप

भाग्यमा ठोक्कर, आँखामा आँसु

तक्वा नु खाक-खाक मिक्वा चाक चाक

चार भन्दा बढी शब्दहरूमा संयोजित यी उखानहरू नेपाली र लिम्बू दुवै भाषामा प्रचलित छन् । यिनीहरूको आकार न छोटो न लामो प्रकृतिको हुन्छ ।

५.२.६.३ लामा उखानहरू

यस्ता उखानहरू छोटो र मभौलाभन्दा लामा प्रकृतिका हुन्छन् । यी उखानको वाक्य संरचना पनि प्रायः तिनभन्दा बढी उप वाक्यहरूबाट भएको हुन्छ । यस्ता उखान प्रायः लयात्मक प्रकृतिका भेटिन्छन् । जस्तै :-

रूख बूढो भए पछि बाटो छेक्छ सिङबुङ काप्पोबा पोङआङ लाम साक्त् मान्छे बूढो
भएपछि कुरा बिगार्छ मना काप्पोबा पोङआङ पान फेलान्दु ।

तिन पुस्तामा हुनु, चार पुस्तामा सुम्याउने सुम्सिङमा लीथाकले लिक्सिङमा

चोरिनु पाँच पुस्तामा मागिनु । नासिकेल्ले नाक्सिङमा

माथि प्रस्तुत उखानहरू लामा उखानहरू अन्तर्गत पर्दछन् । यिनीहरूको लमाइ औसत उखानहरूको भन्दा बढी छ । नेपाली भाषाका उखानहरूमा लयात्मकता भेटिए भैं लिम्बू भाषाका उखानमा पनि यो अवस्था देखिएको छ । लामा भइकन पनि आन्तरिक लय र बाह्य लयको संयोजनबाट यस्ता उखानहरू प्रभावशाली बन्न पुगेका छन् । यी उखानमा साङ्गीतिकता पाइन्छ । लोकछन्दको प्रयोग भएका लामा उखानमा श्रुति रम्यता र शब्दशय्याका सुन्दर बान्कीहरू देखा पर्दछन् । यो अवस्था दुवै भाषाका उखानमा पाउन सकिन्छ ।

५.२.७ शब्दशक्तिका आधारमा

शब्दशक्तिका आधारमा नेपाली उखानलाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । ती हुन् ।

१. अभिधामूलक उखान,

२. लक्षणामूलक उखान ।^{७२}

यस्तै भाषामा पाइने उखानलाई पनि अभिधा र लक्षणामूलक गरी अध्ययन गर्न सकिने भएकाले यहाँ यसै आधारमा दुवै भाषामा पाइने उखानको तुलना गरिएको छ ।

५.२.७.१ अभिधामूलक उखान

^{७२} बालकृष्ण पोखरेल, राष्ट्रभाषा तृ.सं. (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२६), पृ. ११४ ।

अभिधामूलक उखानले वाच्यार्थ वा सोभो अर्थ व्यक्त गर्दछन् । उपदेश मूलक र विधिमूलक उखानहरू प्रायः अभिधामूलक हुने गर्दछन् । हुन त सबै खाले उखानमा केवल सोभो अर्थ निहित हुँदैन र उखानमा धेरथोर अप्रस्तुतबाट प्रस्तुतको पुष्टि गर्ने सामर्थ्य रहेका हुन्छ । जस्तै :-

हुक्ताप्फे थिकरक मेमुक्नेन् ।

‘एक हातले ताली बज्दैन’

मि चाप्पा सिडबुडरेन, पान खेम्मा काप्पोबारेन ।

‘आगो ताप्नु मुढाको कुरा सुन्नु बुढाको’

केन्दारे आधोड सिक्किम पदोड ।

‘रीस खा आफू, बुद्धि खा अरु ।’

५.२.७.२ लक्षणामूलक उखान

अप्रस्तुतबाट प्रस्तुत विषय पुष्टि गर्ने उखानहरू लक्षणामूलक उखान हुन् । उखानहरू प्रायः लक्षणामूलक हुन्छन् । उखानले व्यक्त गर्न चाहेको कुरा सहज ढङ्गबाट नभई वक्र र टेढो रूपमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । अभिधामूलक उखान जस्तो उखानभित्रै रहेर यिनीहरूको अर्थ भेटाउन सकिदैन । यस्ता उखानको अर्थ बुझ्नका लागि केही कठिन भए पनि लोक जीवनमा साझा अनुभव र बारम्बार प्रयोग हुने हुँदा बोलचालमा स्वाभाविक भएर देखा पर्दछन् । जस्तै :-

पाडबुततिन् वाहप्पा आड पित मेबोडनेन् ।

‘गधालाई नुहाएर गाई हुँदैन ।’

थिबोडरेन तायाड, निबोडरेन पेक्याड ।

‘दशको आम्दामी विसको खर्च’

सिमुरी सिगाड मेखिम,

कुसडथो फुनसा,

‘भिन्न कुटुम्ब, बाहिर दाजुभाइ ।’

५.२.८ लय विधानका आधारमा

उखानलाई मुक्त लय र बद्ध लय गरी दुई भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नेपाली र लिम्बू दुवै भाषामा मुक्त र बद्ध दुवै लयका उखानहरू रहेका छन् ।

५.२.८.१ बद्ध लय भएका उखान

लयमा आबद्ध उखान नै बद्ध लयका उखान हुन् । यस्ता उखानहरू लयात्मक भङ्कारले युक्त हुन्छ । यस्ता उखान सुन्दा श्रोतालाई श्रुति सुखद अनुभूति हुन्छ । लयका कारण उखान रोचक बन्न पुग्छन् । यस्ता उखान छोटो वा लामा जे भए पनि लोक जीवनमा बढी लोकप्रिय हुन पुग्दछन् ।

नेपाली

लिम्बू

केटाकेटी आए गुलेली खेलाए

हिन्चापिछो मेद्या लि मेजातु

चरा मार्न सकेनन् पुच्छर हात लाए ।

पुन् मेन्सेरुन् कुमेन् मेदेरू

अघि आउने भरिया रोजी विसाउने

तगाड कक किगुवा नुमा लाम

पछि आउने भरिया छोडी विसाउने ।

एगाड कक किगुवा ताफेम्बा लाम ।

माथि प्रस्तुत उखानहरू लोकछन्दमा आधारित रहेका छन् । यी उखानहरूमा विश्राम व्यवस्था, लयको सङ्गति भेट्न सकिन्छ । पहिलो नेपाली उखानको छछ अक्षरमा विश्राम र दोस्रो पाउमा सातौँ र छैटौँ अक्षरमा पहिलो र दोस्रो विश्राम रहेको छ । यसै गरी दोस्रो उखानको पहिलो पाउनको पहिलो र दोस्रो विराम सात सातमा छ । यस उखानको दोस्रो पाउको पहिलो र दोस्रो विराम पनि पहिलो पाउका समान रहेको । यसले उखानमा साङ्गीतिकता र विशिष्ट लय प्रदान गरेको छ । लिम्बू उखानको पहिलो

पाउको पहिलो र दोस्रो विराम पाँचौ अक्षरमा रहेको छ । दोस्रो र तेस्रो पाउमा वर्णको व्यवस्था समान छ । यिनमा क्रमशः पहिलो विराम पाँचौ र दोस्रो विराम चौथो वर्णमा रहेको छ । यसबाट बद्धलय भएका उखान अन्य उखानभन्दा अझ विशिष्ट र श्रुतिमधुर हुन्छन् भन्ने प्रस्ट छ ।

५.२.८.२ मुक्त लय भएका उखान

यस्ता उखानहरूमा विश्राम व्यवस्थित रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । लयहीन उखानलाई मुक्त लय भएका उखानभित्र समाविष्ट गर्न सकिन्छ । जस्तै :

नेपाली

लिम्बू

भुक्ने कुकुरले टोकदैन ।

केहवा कोचोइल्ले आन्हानेन् ।

अगुल्लो नठोसी बल्दैन ।

मिधप्पु मेन्धुक्के मि मेदित्नेन् ।

कामले काम सिकाउँछ ।

याम्बकरे याम्बक आहु ।

माथि प्रस्तुत उखानहरू लयहीन उखान हुन् । यिनमा लयको सङ्गति छैन । लयात्मक नभए पनि उखानमा निहित विशिष्ट भावार्थ सामर्थ्य र ज्ञानको विशाल राशिलाई यी उखानले अभिव्यक्त गर्न सक्षम देखिन्छन् । लिम्बू र नेपाली दुवैमा मुक्त लय भएका उखानहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य देखिन्छ ।

५.२.९ अलङ्कार विधानका आधारमा

नेपाली र लिम्बू दुवै भाषाका उखानमा सहज र अकृत्रिम रूपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता अलङ्कारहरूले उखानको सौन्दर्यलाई वृद्धि गर्दछन् । अलङ्कार विधानका आधारमा नेपाली र लिम्बू उखानलाई निम्न लिखित ढङ्गबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ :-

५.२.९.१ अर्थालङ्कार भएका उखान

उखानमा विभिन्न प्रकारका अर्थालङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । अर्थालङ्कारमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग बढी पाइन्छ । उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएका उखानहरू उपमामूलक उखानका श्रेणीमा पर्दछन् । दुई व्यक्ति वा वस्तु (उपमेय र उपमान) को सादृश्य वा तुल्यतालाई उपमा भनिन्छ ।^{७३} नेपाली र लिम्बू दुवै भाषामा उपमेय र उपमानको तुलना गरिएका उखान प्रचलनमा रहेका छन् । जुन व्यक्ति वा वस्तुको तुलना गरिन्छ त्यसलाई उपमेय भनिन्छ भने जुन व्यक्ति वा वस्तुसँग तुल्यता देखाइएको छ त्यसलाई उपमान भनिन्छ । उपमामूलक उखानहरू निम्न लिखित रूपमा प्रस्तुत छन् । जस्तै :-

नेपाली

लिम्बू

कुकुरजस्तो गुनी र ज्वाइँ जस्तो बैगुनी कोही हुँदैन । थोक फेला हेल सा नुगो खाडवामा
 फूल थि नुगो (गुराँसले मासुको
 सम्भना, जाँडले बादलको सम्भना) ।

जस्तो आफू उस्तै च्यापु ।

माथि प्रस्तुत उखानमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । यस्ता उखानमा एउटा व्यक्ति वा वस्तुलाई अर्को व्यक्ति वा वस्तुसँग तुलना गरिन्छ । माथि प्रस्तुत पहिलो नेपाली उखानमा ज्वाइँ र कुकुरबिच तुलना गरिएको हो । यहाँ ज्वाइँको तुलना कुकुरसँग गरिएकोले तुलना गरिएको व्यक्ति ज्वाइँ उपमेय हो । तुलनाका लागि प्रयुक्त कुकुर उपमानका रूपमा आएको छ । यस्तै 'जस्तो आफू उस्तै च्यापु' उखानमा आफू र च्यापु बिच तुलना गरिएको छ । 'आफू' भन्ने व्यक्तिको तुलना च्यापुसँग गरिएकोले यहाँ आफू उपमेय र 'च्यापु' उपमानका रूपमा आएका छन् ।

५.२.१.२ शब्दालङ्कार भएका उखानहरू

शब्दालङ्कारको विविध प्रयोग पनि उखानमा भेटिन्छ । तुलनात्मक रूपमा अनुप्रासको प्रयोग अर्थ अलङ्कारको भन्दा बढी पाइन्छ । अनुप्रास अलङ्कार शब्द अलङ्कारको भेद हो । शब्द

^{७३} मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र प्रसाद लुईटेल, पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, दो .सं. (काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार), पृ. ६७ ।

अलङ्कारभित्र अनुप्रास, यमक श्लेष, बक्रोक्ति आदि पर्दछन् । उही क्रममा स्वर व्यञ्जन वर्णको पुनरावृत्तिलाई अनुप्रास भनिन्छ । यहाँ नेपाली र लिम्बू दुवै भाषाका उखानमा पाइने अनुप्रास अलङ्कार प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली

लिम्बू

माछा देखे दुलामा हात,

डा निसुल्ने कहडो हुक,

सर्प देखे पाखामा हात ।

असेक निसुल्ले पाखा ओ हुक ।

बाहुनको चित्त,

पेनिबाल्ले कुनिवाइन् ,

माखाको पित्त ।

याडनाबाल्ले कुघिडइन् ।

माथि प्रस्तुत उखानहरूका अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ । उल्लिखित नेपाली उखानको प्रथम र द्वितीय पाउमा क्रमशः दुलामा हात-पाखामा हात, चित्त, पित्त शब्दका अन्तिम वर्णमा समानता देखिएको छ । यस्तै लिम्बू उखानमा पनि क्रमशः शब्दको अन्तमा वर्णमा समानता देखिन्छ । यस्ता उखान दुवै भाषामा पाइनु उखान प्रयोग परम्परामा देखिएको समानता हो ।

५.३ नेपाली र लिम्बू उखानको विषयगत तुलना

लोक जीवनमा व्याप्त प्रायः सबै पक्षहरू उखानका विषय वस्तु बनेर आएका हुन्छन् । मानव समुदायले अनुभूत गरेका विषयहरू व्यापक छन् । मानव जातिले अपनाउने धर्म, संस्कृति, रहनसहन, चलनचाँजो, पेसा व्यवसाय, विश्वास आदि विभिन्न पक्षको चित्रण उखानमा गरिएको हुन्छ । उखानको विषयात्मक अध्ययन आन्तरिक पक्षसँग सम्बन्धित छ परन्तु विषयात्मक अध्ययनका के कस्ता आधार छन् भन्ने बारे विद्वानहरू बीच एकमत छैन । फरक फरक लोक जीवनमा फरक फरक सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पेसा, व्यवसायगतसम्बन्धी जस्ता जीवन शैलीगत पक्षले पनि उखानको सर्वव्यापकतालाई सीमित पक्षमा वर्गीकरण गर्न जटिल भएको अनुभव हुन्छ भने कतिपय अवस्थामा एउटै उखानमा भिन्न भिन्न विषयसँग गाँसिएर आउने हुनाले पनि जटिलता थपिएको हुन्छ । यस्ता उखानलाई कुन श्रेणीमा समावेश गर्ने भन्ने जटिलता टङ्कारो रूपमा देखा पर्दछ । उखान लोक

जीवनसंग सम्बन्धित हुन्छ र सामाजिक धरातलमा नै यसको निर्माण भएको हुन्छ । उखान समाज सापेक्ष हुन्छ । उखान सामाजिक जन जीवनको उपज भएकाले सबै उखान समाज निरपेक्ष रहन सक्दैनन् । यसर्थ उखानलाई समग्रमा सामाजिक श्रेणीमा समाविष्ट गर्न सकिन्छ, तर यस्तो एकै किसिमको श्रेणी निर्धारणले उखानको मोटामोटी अध्ययन मात्र सम्भव छ । गहन अध्ययनका लागि भने बहुविध दृष्टिकोण आवश्यक पर्ने प्रस्ट हुन्छ । अतः यहाँ नेपाली र लिम्बू उखानको तुलनात्मक अध्ययनका लागि विषयगत पक्षहरूलाई आधार बनाइएको छ ।

५.३.१ नीति चेतना मूलक उखान

मानिस सामाजिक प्राणी हो । यस कारण उसले गर्न हुने र नहुने कुरा सम्बन्धी समाजको स्पष्ट मूल्य मान्यता रहेको हुन्छ । मानिसलाई आदर्श एवम् उच्च मानवतापूर्ण जीवन यापन गर्न यस्ता उखानहरूले प्रेरित गर्दछन् । यस्ता उखानमा लोक कल्याणकारी भाव पनि प्रशस्त पाइन्छ । यस्ता उखानमा अर्ती उपदेशको प्रयोग प्रचुर मात्रामा रहेको हुन्छ । नेपाली र लिम्बू दुवै भाषामा चेतना सम्बन्धी उखानहरू रहेका छन् । जस्तै :

नेपाली

सास रहेसम्म आस हुन्छ ।

बैगुनीलाई गुनले मारु पछ ।

आफू भलो त जगत् भलो ।

आस गर्नु भर नपर्नु ।

घाँटी हेरेर हाड निल्लु ।

दूध दिने गाईको लात्ती सहनु पछ ।

नजाने गाउँको बाटो नसोध्नु ।

लिम्बू

सक्मा याक्ल थारिक आस पोड

बैगुनीन लेम्माआड तेम्बोड ।

आप्फे नोबाग्र वेइन्नाड नोबा ।

आस चोक्मा भर चोक्मेन

चोबोक केहप्पा सायेप लम्मा

पिनु कीयुमा पितिल्ले कुलाडिन् नाड थम्बोड

मेल्लेमा पाड्भे लाम सेलामेन्

पानी पिउनु मूलको बिहे गर्नु कुलको । च्वा थुडमा कुबुडमो बान् पाडली ताप्पा
नुवा हिम्मो वान ।

थुतनो र मुतुनो जोगाउनु पछ । मुरा नु हिरा नोरिक कप्पोड
घोचो तिखार्नु कुरा निखार्नु । सिडइन् सम्मा पान तुम्मा ।
पेटको बह कसैलाई नकह । निवाओवा पान् वेइन् मेमेतेन्ने ।
अर्ती भन्ने कुरा घर्तीको पनि लिनु पछ । नुवा पान् चुक्सलेन् नाड खेम्बोड ।
नविराउनु नडराउनु । ताफेम्बा चोकमेन् किमेन् ।

माथि प्रस्तुत उखानहरू नीतिमूलक चेतनाले ओतप्रोत छन् । यस्ता उखानमा अर्ती, उपदेशको प्रधानता रहेका छ भने सामाजिक उत्तर दायित्व बोध गराउन पनि यस्ता उखानहरू अत्यन्तै प्रभावकारी देखिन्छन् । यस्ता उखानहरूले मानिसका मन मस्तिष्कमा विशेष प्रभाव पार्ने काम गर्दछन् । उखान प्रयोगकर्ताले श्रोतालाई प्रसङ्ग वश यस्ता उखानका माध्यमबाट आफ्नो मनसाय प्रकट गर्दै उक्त मनसायलाई अकाट्य एवम् तर्कशील तुल्याउने काम पनि गर्दछ । कैयौँ समय खर्चेर मानिसलाई दिइने प्रवचनभन्दा पनि यस्ता व्यावहारिक एवम् आफ्नै लोक संस्कृतिद्वारा निःसृत उखानले जनमानसलाई सद्मार्गतर्फ लाग्न, आफ्नो कर्तव्य र दायित्वको बोध गराउन र सामाजिक भावना सहितको मानवता प्रदर्शन गर्न असल र आदर्श चरित्रको निर्माण गर्न प्रेरित गरि रहेका हुन्छन् ।

नेपाली भाषाका उखान र लिम्बू भाषाका उखानले मूल रूपमा प्रवाह गर्ने नीति चेतनामूलक सन्देशमा मोटामोटी रूपमा समानताका पक्षहरू नै बढी देखा पर्दछन् । यी दुवै भाषिक वक्ताहरू बिचको सांस्कृतिक र धार्मिक निकटताले पनि यस्तो अवस्था देखा पर्नु स्वाभाविक छ । उपर्युक्त उखानहरू दुवै भाषाका नीति चेतनामूलक उखानहरू हुन् र यहाँ केही प्रतिनिधि उखानहरूलाई मात्र समाविष्ट गरिएको छ । माथि प्रस्तुत पहिलो नेपाली उखान र लिम्बू उखानले समानार्थी भाव प्रक्षेपण गर्दछन् । नेपालीमा प्रयुक्त 'सास रहेसम्म आस' र लिम्बू भाषाको 'सक्मा याक्ल थारिक आस' भन्ने उखानले मानिसलाई अन्तिम समयसम्म पनि आशामुखी हुन प्रेरित गरेको पाइन्छ । यसले धैर्यशील र

संयमित एवम् आत्मविश्वासपूर्वक सङ्घर्षशील बन्न भकभककाइ रहेको अनुभव हुन्छ । जीवनका उकाली र ओरालीमा थुप्रै थुप्रै समस्याहरू आई पर्दछन् र मानिस कुनै समय यस समस्याबाट पार नलाग्ने, सफल नहुने चिन्ताले ग्रस्त पनि बन्न सक्दछ । त्यस्तो समयमा यी उखानमा व्यक्त भावनाले मानिसलाई निराशा र पलायनतर्फ नभई आशावादतर्फ र सङ्घर्षको मार्गद्वारा सफल बन्न सकिन्छ, भन्ने कुराको तत्वबोध गराउन निकै उपयोगी साबित हुने प्रस्ट छ ।

यस्तै नेपाली र लिम्बू भाषामा प्रस्तुत उखान 'बैगुनीलाई गुनले मार्नु पर्छ' र 'बैगुनीन् लेम्मा आड तेम्बोड' मा पनि समान भाव अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । दुवै भाषाका यी उखानहरूले खराब स्वभाव भएका बैगुनीहरूलाई पनि प्रतिशोधात्मक व्यवहार नगरी मित्रवत् र सहयोगी व्यवहार गर्नु गुणग्राही मानिसका दायित्व हो भन्ने भाव बोध गराएको देखिन्छ । खराब मानिसहरू असल व्यवहारका लागि लायक नभए तापनि तिनीहरूलाई सद्व्यवहारबाटै सुर्धान सकिन्छ, भन्ने नेपाली जनमानसको उच्च आदर्शको प्रतिविम्ब दुवै भाषाका उखानमा प्रस्टै देख्न सकिन्छ । यसै गरी दुवै भाषाका रूपमा प्रस्तुत तेस्रो देखि आठौंसम्म प्रस्तुत सबै प्रतिनिधिमूलक उखान समानार्थी देखिन्छन् । तेस्रो उखान 'आफू भलो त जगत भलो' र 'आफेक नुबाग्र वेइन्नाड नुबा' मा आफ्नो उन्नति, प्रगतितर्प लाग्नु पर्दछ, भन्ने उपदेशात्मक विचारहरू प्रस्तुत भएका छन् । सरसर्ती हेर्दा यी उखानमा व्यक्तिगत स्वार्थप्रतिको चेतना प्रकट भए जस्तो लागे पनि यी उखानको खास मर्म दुनियाँको खराब पक्षको चियो चर्चा गर्नु र अनवाश्यक अर्ती, उपदेश र काममा समय खर्चिनुभन्दा आफैँले आफ्नो जीवनको मार्गलाई सुनिश्चित गर्नु पर्दछ, यसैमा सबैको कल्याण छ, भन्ने देखिन्छ । यसले मानिसलाई उपदेश होइन उदाहरण प्रस्तोता बन्न सक्नु पर्छ, भन्ने कुराको बोध गराएको पाइन्छ ।

माथि उल्लेखित अन्य समान भाव भएका उखानहरूमध्ये चौथो उखानले आस गरे पनि सम्पूर्ण रूपमा भर पर्नु हुन्न भन्ने भाव प्रकट गरेको छ भने दुवै भाषामा प्रस्तुत पाँचौ उखानले 'घाँटी हेरर हाड निल्नु पर्छ' अथवा आफ्नो अवस्थानुसारको जीवनशैली र अङ्गीकार गर्नुपर्छ, भन्ने कुरा तर्फ मानव जातिलाई सचेत गराएको पाइन्छ । अरुको देखासिकीमा आफ्नो यथार्थलाई भुल्नु हुन्न भन्ने तथ्यलाई यस उखानले मार्मिक ढङ्गबाट स्पष्ट पारेका छ । यस्तै गरेर 'दूध दिने गाईको लात्ती सहनु पर्छ' र 'नजाने गाउँको बाटो नसोध्नु' उखानकै समान भाव लिम्बू भाषामा प्रस्तुत 'पिन्नु कियुमा पित्तिल्ले कुलाडिन नाड थम्बोड' मा व्यक्त भएको देखिन्छ । यी उखानमा क्रमशः 'मेल्लेमा लाम सेलामेन्'

पहिलोमा लाभ हुने अवस्थामा वा कसैबाट फाइदा हुने अवस्था छ भने उसका केही गल्ती कमजोरीलाई पनि स्वीकार गर्नुपर्छ भन्ने भाव पाइन्छ भने अर्को उखानमा आफूलाई अनावश्यक कुरा तर्फ चासो राख्नु हुँदैन, आफ्नो उद्देश्य र गन्तव्यमा नै केन्द्रित हुनु राम्रो हो भन्ने भाव पाइन्छ । यसरी दुवै भाषाका उखानमा समान भाव व्यक्त भएका उखानहरू नै प्रशस्त छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत तथ्यबाट प्रमाणित हुन आउँछ ।

नेपाली र लिम्बू भाषामा पूर्ण समान भावका भएका उखान मात्र छैनन् कतिपय उखान आंशिक रूपमा मिल्दाजुल्दा छन् भने कतिपय उखानले व्यक्त गर्ने भावमा पुरै भिन्नता पनि पाउन सकिन्छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका नेपाली भाषाको उखान 'पानी पिउनु मूलको, बिहे गर्नु कुलको' र लिम्बू भाषाको 'च्वा थुडमा कुबुडमो बान पाङ्गली ताम्मा नुवा हिम्मोवान' मा आंशिक समानता रहेको पाइन्छ । दुवै उखानमा पानी मूलको पिउनु पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यो उखानले व्यक्त गर्ने भावगत समानताको अवस्था हो भने नेपाली भाषाको उखानमा राम्रो कुलमा बिहे गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ तर लिम्बू भाषामा प्रयुक्त भन्ने पदावलीले बिहे टाढा गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ । यसरी उखानमा ससुराली टाढा बनाउनु पर्छ भन्नुको आशय नजिक बिहे गर्दा खास गरेर ज्वाइँहरूले ससुरालीबाट मान सम्मान पाउन सक्दैनन् भन्ने मान्यता नै हो । नेपाली भाषा वक्तामा बिहेमा कुल घरानाको प्रसङ्गले स्थान पाउने गरेको छ तर लिम्बू जातिमा कुल घराना, उँचो निचोको त्यति भेद गरिँदैन । यसै कारण पनि कुलको प्रसङ्गले लिम्बू भाषाको उखानमा प्रवेश नपाएको प्रतीत हुन्छ । यो बिहेवारीका क्रममा देखा पर्ने सांस्कृतिक मान्यताको परिणति हो जसबाट लोक जीवनलाई प्रतिबिम्बित गर्ने उखान पनि अछुतो रहेको देखिँदैन ।

नेपाली भाषा र लिम्बू भाषामा पाइने नीति चेतनामूलक उखानहरूमा भावगत भिन्नता पनि देख्न सकिन्छ । नेपाली भाषाका उखानका रूपमा प्रस्तुत 'थुतुनो र मुतुनो जोगाउनु पर्छ', 'घोचो तिखार्नु कुरा निखार्नु', 'मनको बह कसैलाई नकह', अर्ती भन्ने कुरा धर्तीको पनि लिनु पर्छ', 'नविराउनु नडराउनु', 'सानासँग खेल नगर्नु, ठूलासँग भगडा नगर्नु' जस्ता उखानहरू लिम्बू भाषामा प्रचलनमा रहेका छैनन् । यस्तै जस्ता लिम्बू भाषामा प्रचलित उखानहरू नेपाली भाषामा प्रचलनमा रहेको देखिँदैन

तर पनि के कुरा प्रस्ट छ भने यी उखानहरू नेपाली मातृभाषी वक्ताले भाषिक परिवर्तनद्वारा नेपाली भाषाका उखानभित्र प्रविष्ट गराउँदा र लिम्बू मातृभाषी वक्ताले नेपाली भाषाका उखान लिम्बू भाषाभित्र भिफ्याउँदा स्वभाविक भै देखिन्छन् र तिनीहरू बिचको भिन्नता पहिल्याउन निकै अप्ठ्यारो अवस्था सिर्जना हुने गर्दछ ।

यसरी नेपाली भाषा र लिम्बू दुवै भाषामा पाइने नीति चेतनामूलक उखानहरूमा धेरै जसो समानता देखिए पनि आंशिक एवं पूर्ण रूपमा भिन्न उखानरु पनि प्रचलनमा रहेको बुझिन्छ । यहाँ दुवै भाषामा पाइने सबै नीति चेतनामूलक उखानहरूको तुलना नगरी केही प्रतिनिधि उखानहरूको तुलना गरिएको छ । माथि उल्लेखित बाहेक अन्य उखानहरूमा पनि यस्तो समानता र भिन्नताको अवस्था देखा पर्दछ । समग्रमा दुवै भाषाका उखानले कर्तव्य अकर्तव्यको बोध गराउँदै मानिसलाई उदात्त र उच्च मानवतापूर्ण जीवन अङ्गाल्दै सद्भार्गतरफ अभिमुख हुन प्रेरणा प्रदान गरेको अनुभव हुन्छ ।

५.३.२ व्यवसाय सम्बन्धी उखान

मानिसहरूले जीवन यापन गर्नका लागि विभिन्न पेसा व्यवसाय अपनाएका हुन्छन् । यस्ता पेसा व्यवसायसँग सम्बन्धित पक्षहरू उखानमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । नेपाली भाषा र लिम्बू भाषा दुवैमा विभिन्न पेसा व्यवसायसँग सम्बन्धित उखानहरू प्रचलनमा रहेका छन् । खास गरेर कृषि पेसा सम्बन्धी उखान दुवै भाषामा उल्लेख्य मात्रामा रहेका छन् । अन्य पेशा व्यवसायसँग सम्बद्ध उखान भने कृषिसँग सम्बद्ध उखानका अपेक्षा न्यून रहको देखिन्छ । यहाँ दुवै भाषामा पाइने पेसा व्यवसायसँग सम्बद्ध उखान प्रस्तुत गर्दै तिनका बिच देखा पर्ने समानता र भिन्नताको तुलनात्मक अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ ।

पाँचथर जिल्लाको अधिकांश लिम्बूहरू खेतीपाती गरेर आफ्नो गुजारा चलाउँदछन् भने कोही नोकरी समेत गर्दछन् । लिम्बूहरू खेतीपाती नै गर्दछन् भन्ने कुरा लिम्बूहरूले पाएको किपटबाटै प्रष्ट हुन्छ । आफ्नै पसिनाको कमाइ खान रुचाउने सोभो, बहादुर तथा इमानदार भएकाले लिम्बूहरू खेतीपातीमा नै रमाउने गर्दछन् । अशिक्षा, अज्ञानताको कारण पनि खेतीमा नै निर्भर रहनु परेको हो । धान, मकै, कोदो, गहुँ जस्ता खाद्यान्न बाली र चिया अलैंची, अम्लिसो, अदुवा, आलु जस्ता नगदे

वालीहरू पनि उब्जाएर प्रशस्त मात्रामा अर्थोपाजन गर्ने गरेका छन् । साथै कृषि कार्यलाई टेवा पुऱ्याउनको लागि पशुपालन र फलफूल खेती पनि गर्ने गर्दछन् ।

कृषि कार्य गर्नको लागि सिंचाइको सुविधा भएको हुनुपर्दछ । सिंचाइको सुविधा नभएको ठाउँमा समय अनुसारको खेतीपाती लगाउन सकिदैन । आकाशखेतीको भर पर्नु भन्दा कुलो खनेर भए पनि खेतीपाती गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा च्वाइल्ले कुलाम नातु, पानले कुबे नातु 'पानीले कुलो पहिल्याउँछ, कुराले कुरै पहिल्याउँछ' मा व्यक्त भएको छ । पाँचथर पहाडी जिल्ला भएकाले धान खेती गर्नका लागि कुलो अनविर्य चाहिन्छ । फेरि भिरालो जमीनलाई गरा-गरा बनाएर छेऊमा डिल उठाइ खेती गर्नुपर्ने कुरा वालि साक्मेल्ले प्यासी तिम पान पाप्मेल्ले लुडमा हिम 'आली छेक्नाले खेत भरिन्छ, कुरा गर्दा विरह चल्छ' मा प्रकट भएको छ । यसरी कति दुःख गरेर धान खेती गरे पनि पाक्ने बेलामा असिनाले नष्ट गरि दिने अनि मकै भने चैत्र वैशाखको खडेरीले नष्ट पार्ने तर त्यसको मार भने कृषकहरूले नै बेहोर्नु पर्ने कुरा वात्छा तकग्र फनिनरे तेरु माकी तकग्र नामसेमारे तेरु 'धान असिनाले लग्यो मकै खडेरीले नष्ट गर्‍यो' मा व्यक्त भएको छ । पसिना बगाएर गरेको कमाइ पनि यसरी दैवी प्रकोपले नष्ट पारी अनिकाल भिप्याउने गर्दछ । समाजमा वा देशमा अनिकाल परे पछि हातमुख जोड्ने समस्याकै कारण परिवार तथा देशमा नै कलह हुने कुरा साकिचिगे खेजेलत हाडचिगे तुखे 'अनिकाल परे भगडा राजा छाडा भए दुःख' मा पाइन्छ । यसरी दैवी प्रकोपको मार उद्योगपति, व्यापारी, जागिरे आदिले भोग्नु नपर्ने तर खेतीपाती गरेर बस्ने किसानहरूले नै सहनु पर्दछ । त्यसैले दैवी प्रकोपको मारबाट बच्नको लागि कृषि कार्यलाई टेवा पुऱ्याउनको लागि पशुपालन गर्ने गर्दछन् ।

पाँचथर जिल्लाका लिम्बूहरू गाई, भैंसी, गोरु, भेडा, बाखा, सुँगुर, हाँस, कुखुरा आदि पाल्ने गर्दछन् । खेतीपातीमा सम्पूर्ण जमीन उपयोग गरिने हुँदा पशुपालन भने निश्चित ठाउँमा दाम्लोले बाँधेर घाँस काटेर खान दिएर मात्र पाल्नु पर्ने कुरा पित खेडमा सिक्किले माना खेडमा पानिन्ले 'गाई बाँध्नु दाम्लोले मान्छे बाँध्नु कुराले' मा नै पशुपालन गर्दा बढो होसियारीपूर्वक गोठ बनाएर, दाम्लाले बाँधेर गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त भएको छ । सुँगुर, कुखुरा पाल्दा पनि थुनेर मात्र पाल्नु पर्ने, छाडा छाडेमा खेतीपाती नष्ट पारिदिने हुँदा थुनेर मात्र पाल्नु पर्ने कुरा वाले खुम्मा वा खोंगी फाकले खुम्मा फाक तोंगी 'कुखुरा तह लगाउने पिंजडा सुँगुर तह लगाउने जुवा' मा प्रष्ट हुन्छ । घरको रक्षाको लागि कुकुर पाल्ने कुरा केहवा कोचोइल्ले आन्हानेन् 'भुक्ने कुकुरले टोक्दैन' बाटै थाहा हुन्छ । मरीमरी खेतीपाती गरेर अन्न घर भिप्याएपछि मुसाले खाने हुँदा मुसा मार्नको लागि विरालो पाल्ने गरेका कुरा यरिक मियड मेवाग्र सुबा

मेन्छिनेन् 'धेरै विराली मुसी नमरी' मा प्रष्ट हुन्छ । तर धेरै विरालो पाल्नु पनि नहुने कुरा स्पष्ट छ । गाई भैंसी पालेर दूध, दही, मोही, घिउ खाने गरेको लिम्बू समाजमा दूध, दही आदि खान पनि भाग्यले नै साथ दिनुपर्ने कुरा केवाबारे लको पित्साडवेत थाप केहोप्यारे लको मिक्वारक थाप 'भाग्यमानीको गाई भैंसी बियाउँछ नहुनेको आँसु मात्र आउँछ' मा व्यक्त भएको छ । लिम्बूहरू मांसहरी भएकाले मासु खानको लागि भेडा, बाखा, हाँस, कुखुरा, सुँगुर पाल्ने गर्दछन् तर यसरी पाल्दा तस्करहरूले दुःख दिने कुरा केवा ओक्मा मेदाक मामा 'चितुवा करउानु बाखा हराउनु' मा प्रष्ट भएको छ ।

यसरी लिम्बू भाषाका उखानहरूका कृषि तथा पशुपालन सम्बन्धी अनेकौं उखानहरू आएका हुन्छन् ।

५.३.३ सामाजिक सांस्कृतिक पक्षसँग सम्बन्धित उखान

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजमा नै जन्मन्छ, हुर्कन्छ र समाजमा नै लीन भएर जाने गर्दछ । त्यसैले मानिसको समाजसित अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने समाज बिना मानिस बाँच्न पनि सक्दैन । व्यक्ति-व्यक्ति मिलेर परिवार बन्दछ, परिवार-परिवार मिलेर समाज बन्दछ र समाज-समाज मिलेर राष्ट्र बन्दछ । तरसमाज राष्ट्रभन्दा व्यापक पनि हुन सक्छ । जस्तो हिन्दुहरूको समाज, बौद्धहरूको समाज, इसाईहरूको समाज । यी समाजहरू एक राष्ट्रमा मात्र सीमित नरहेर विभिन्न राष्ट्रहरूमा समेत फैलिएको छ । त्यस्तै लिम्बूहरूको समाज पनि नेपालको लिम्बूवानदेखि भारतका सिक्किमसम्म फैलिएको छ । लिम्बूहरूको समाजको चित्रण लिम्बू भाषाका उखानहरूमा पाइन्छ । समाज बिना केही पनि गर्न नसकिने र एकलैले समाजमा केही नहुने कुरा हुक्ताप्ये थिकरक मेमडनेन 'एक हातले ताली बज्दैन' बाट प्रष्ट हुन्छ । समाजमा सबैजना मिलेर बसेमा जस्तो सुकै काम पनि सजिलै गर्न सकिने कुरा थिकहुमिन्ने थुम्लो 'एकता नै बल हो' मा व्यक्त भएको छ । समाजमा सबै जना मिलेर बसेमा जे पनि गर्न सकिने कुरा फक्ताड तडग्र सिडबड, थुम तडग्र लुडबड 'काँधमिले मूढो बोकिन्छ र बल मिले ढुङ्गा उचालिन्छ' बाटै प्रष्ट एको छ । समाजमा मन र बल मिले कसैको केही नलाग्ने र समाजबाट भिन्न भएर बाँच्न पनि मुस्किल पर्दछ ।

लिम्बू समाजमा प्रचलित सांस्कृतिक पक्षलाई विचार गर्दा विभिन्न किसिमका नाचगान, चाडपर्व, मेला बजार, जन्म, मृत्यु, विवाह आदि पर्दछन् । लिम्बूहरूको संस्कृति झल्काउने कुराहरू सांस्कृतिक पक्ष भित्र पर्दछन् । लिम्बू समाजमा व्याप्त संस्कृति आफ्नै पाराको छ । यस्ता संस्कारहरू अनेकौं छन् ।

विवाहको संस्कार गर्दा केही साइनो लाग्ने भएमा त्यसलाई मिचेर भए पनि विवाह गर्नुपर्छ भन्ने कुरा ईपुङ एप्पा हिम, काई एप्पा मेखिम् 'बारी घरेडी साइनो मिची कुटुम्ब' मा व्यक्त भएको छ । तर त्यस्तो साइनो आमातिरबाट चार पाँच पत भरेको हुनुपर्ने कुरा सुम्थाकले सुम्सिडमा, लीथाकले लिक्सिडमा, नासिकेत्ले नाक्सिडमा 'तीन पुस्तामा छुनु, चार पुस्तामा चोरिनु र पाँच पुस्तामा मागिनु' बताएको छ । वंशजमा भने कहिल्यै पनि विवाह हुँदैन । यसरी नै लिम्बू भाषाका उखानहरूमा सामाजिक सांस्कृतिक पक्षको चित्रण भएको पाइन्छ ।

५.३.४ घरव्यवहार तथा खानपान सम्बन्धी उखान

पाँचथर बासी लिम्बूहरूको घरव्यवहार आफ्नै किसिमको छ । प्रायः एकल परिवारमा मात्र बसोबास गर्न रुचाउने लिम्बूहरू विवाह पछि आ-आफ्नै घरव्यवहार चलाएर बस्ने गर्दछन् । त्यसैले घरव्यवहार सुचारु रूपले चलाउनको लागि जीवन सङ्गिनी नै नभएमा घरव्यवहारमा चलाउन कठिन हुने कुरा मेतआड होप तेतआड होप 'स्वास्नी पनि छैन, लुगा पनि छैन' बाटै प्रष्ट हुन्छ । अधिकांश बाबु-आमाले छोरा जवाए भए पछि छोराको विवाह गरी छोरा बुहारीलाई घरव्यवहार सुम्पेर आफू छोरा-बुहारीको साहारा जित्ने निर्णय गरेको बेला छोरा बुहारीले भने छुट्टिने कुरा गर्दा आफूलाई फेरि दुःख थपिएको र घरव्यवहारमा हातखुट्टा बसे पनि जोतिरहनु पर्दा बाबुआमाद्वारा सबै मिलेर घरव्यवहार चलाउनु राम्रो हुन्छ भन्ने कुरा सेम्मा नुले तुम्मा नु 'छुट्टिएको भन्दा मिलेको निको' मा व्यक्त भएको पाइन्छ । आर्थिक अवस्था ज्यादै दयनीय भएको अवस्थामा घरव्यवहार नै चलाउन कठिन परेको बेला अन्य कुराको आशा नै रहँदैन भन्ने कुरा खासोनि खादी खातिमु लोमा 'भोटको गलैँचा कहाँ पाउनु र ओछ्याउनु' जस्ता उखानबाटै स्पष्ट हुन्छ । घरव्यवहार चलाउन श्रीमानलाई श्रीमतीको, श्रीमतीलाई श्रीमानको आवश्यकता पर्दछ । दुवै जनाले एक आपसमा सुख-दुःखको भागी बनेर जीवनलाई राम्रोसँग बुझेमा घरव्यवहार सुचारु रूपले चल्दछ भन्ने कुरा मेन्छिन् मेन्ने थाडबेन मेखेम्दुन थाडबेन मेन्ने मेन्छिन् मेखेम्दुन 'कन्या बिना वर सुहाउँदैन र वर बिना कन्या सुहाउँदैन' बाटै थाहा हुन्छ ।

लिम्बू समाजमा प्रचलित खानपानसम्बन्धी कुराहरू पनि लिम्बू उखानमा आएका हुन्छन् । लिम्बूहरूको प्रिय भोजनमा जाँड, रक्सी, मासु, भात आदि पर्दछन् र तिनै कुराहरू उखानमा पाइन्छन् । लिम्बूहरू पाहुना जाँदा वा पाहुना आउँदा पाहुनाहरूको सत्कार गर्दा पाहुनालाई अनिवार्य रूपमा तोडबा लगाई दिने चलन छ । जे जस्तो भए तापनि आफ्नोमा भए जस्तो सत्कार गर्नु तर कतै यहाँको

वेइज्जत पो भयो कि भन्दै कुवेत थिक सडा, थिबोड नेत च्वा, केबिबा फेल्ले केचाबा तुखेवा 'एक माना छोक्रा बाह्रमान पानी दिनेलाई भन्दा खानेलाई हानी' भनेको पाइन्छ। खानपानको कुरा गर्दै बाहुनहरूले मीठो मीठो खाने तर लिम्बूहरूले भने नमीठो अर्थात् मादकपदार्थ खानु पर्ने कुरा केमोबा चा याक्थुडबा केलिम्बा चा पेनिबा 'धताउने बौलाउने लिम्बूलाई, गुलियो मीठो बाहुनलाई' मा व्यक्त भएको छ।

लिम्बूहरू नियतिमाथि पनि विश्वास राख्दछन्। भाग्यमानीले सधैं मासु भात खाने तर अभागीले जति गरे पनि खान नपुग्ने हुनाले जहिले दुःखै-दुःख मात्र भोगिरहनु पर्ने र आँसु मात्र बगाइ रहनु पर्ने कुरा केगप्पारे लाको सा नु तक, केहौप्पारे लको मिक्वारक थाप 'हुनेको भागमा भातमासु नहुनेको भागमा सधैं आँसु' मा प्रकट भएको छ। प्रकृतिका अनेकौं कुराहरूले पनि खानपानकै सम्झना गराउने कुरा थोक फेत्ला हे ल सा नुगो, खाडवामा फूल थि नुगो 'गुराँसले मासुको, बादलले जाँडको सम्झना' बाट थाहा हुन्छ। मासु मारेर खाँदा पनि छाक टर्ने जनवारको शिकास गरेर खानु तर छाकै नटर्ने जनवारहरूको शिकार गरी ज्यान नलिनु भन्ने कुरा कुनेक्सा चामा मिक्वा मेन्चामा 'मासु खानु आँसु नखानु' मा व्यक्त भएको छ। यसका अतिरिक्त अनेकौं किसिमका खानपानसम्बन्धी कुराहरू पनि लिम्बू भाषाका उखानहरूमा समेटिएर आउने गर्दछन्।

५.३.५ ज्ञान-विज्ञान तथा अर्ती-उपदेश सम्बन्धी उखान

लिम्बू भाषाका उखानमा ज्ञान-विज्ञान तथा अर्ती-उपदेशका कुराहरू आएका छन्। लिम्बूहरूको दर्शनशास्त्र भने पनि 'मुन्धुम' नै हो। मुन्धुममा सृष्टिदेखि लिएर ज्ञान-विज्ञान तथा अर्ती-उपदेशका कुराहरू आएका छन्। मुन्धुमको प्रभाव उखानमा पनि आएको पाइन्छ। शिक्षा नै मानिसको ज्ञानको ज्योति हो। शिक्षाले नै मानिसलाई सभ्य बनाउनुका साथै ज्ञान-विज्ञानका कुराहरू समते सिकाउने कुरा निशाम होपग्र इतछिडसाम होप 'शिक्षा नै विवेकको जरो हो' मा व्यक्त भएको छ। हुने विरुवाको चिल्लो पात नहुने विरुवाको फुस्रो पात भने भैं सिपालु वा निपूर्ण मानिसलाई कुनै पनि कुरा सिक्किरहनु जरुरत पर्दैन भन्ने कुरा लुडदिडचेन मेन्छामेसाड पोड 'वनको काँडालाई तिखार्नु पर्दैन' बाटै प्रष्ट हुन्छ। केही गर्दा पनि नहुने, अर्थात् ज्ञानगुण अर्ती-उपदेश दिए पनि आफ्नो बानी नसुधार्नेहरूलाई जति गरे पनि उस्तै हुन्छ भन्ने कुरा कात्तावा मेफेकनेन्नाड मेलडनेननाड 'उन्यु न फुल्ले न त उम्रिन्छ' मा प्रष्ट पारिएको छ। हातमा सीप हुने अर्थात् जाँगरिलो मान्छेको लागि जहाँ पनि पर्याप्त हुने तर अलछ्छीहरूले

कहीं गए पनि केही नहुने कुरा **चोक्माग्र थेसाड पोड** 'उद्यमीले जोगिरहनु पर्दैन' बाटै ज्ञात हुन्छ । अर्काले गरेको कामको रिस नगर्नु, अर्काको आरिस गर्दा उसलाई भने हौसला मिल्ने तर आफू भने हतोत्साही बन्नु पर्ने कुरा **केन्दारे आधोड सिक्कन् पदोड** 'रिस खा आफू बुद्धि खा अरु' मा व्यक्त भएको छ । मपाइत्व गर्नु हुँदैन । म नै सर्वश्रेष्ठ हो भन्ने अहंमताको भावना मानिसमा हुनु हुँदैन भन्ने कुरा **आड थाक थाक लमा मेन** 'अहङ्कार गर्नु हुँदैन' बाट स्पष्ट हुन्छ । धन सम्पत्ति भनेको हातको मैला हो । आज छ भोलि नहुन सक्छ तर विद्या छ भने त्यो सदाकाल रही रहन्छ भन्ने कुरा **साम्याड युप्पा मेमेक निशाम मेमेकनेन्** 'सुनचाँदी सकिन्छ तर विद्या सकिदैन' मा व्यक्त भएको छ । मान्छेले आफ्नो मन भित्रका कुरा गरेर कहिल्यै पनि नसकिने र मान्छेले जीवनयात्रा गर्ने क्रममा आउने उकाली ओरालीका अनेकौं बाटाहरू हिँडेर नसकिने र जन्मेपछि नमरुञ्जेलसम्म यात्रा गरिरहनुपर्ने कुरा **लामदिक नापमाड मेनुपिन् पानिन् पाप्माड मेजुतिन्** 'बाटो हिँडेर सकिदैन, कुरा गरेर सकिदैन' मा प्रकट भएको छ । यसरी लिम्बू भाषाका उखानहरूमा पनि ज्ञान-विान तथा अर्ती-उपदेशका कुराहरू आएको पाइन्छ ।

५.३.६ प्राकृतिक जगत्सँग सम्बन्धित उखान

लिम्बूहरू प्रकृतिका पुजारी हुन् । प्रकृति नै मानसिको सच्चा मित्र हो भन्ने कुरा यिनीहरूको छ । प्रकृतिकै देनले बालीनाली सप्रिने तथा बिग्रने कुरामा विश्वास राख्दछन् र प्रकृतिले सदा हरियाली छाडेरहोस् भनी प्रकृतिको पूजा गर्दछन् । वर्षभरिका ऋतु चक्रहरूमा भइरहने परिवर्तन वसन्तको हरियाली बहारदेखि शिशिरको उजाड पतझडसम्ममा हुने प्रकृतिको परिवर्तन, घामपानी, हुरी-बतास, आँधीबेरी, वर्षा-खडेरी, आदिको चित्रणहरू लिम्बू भाषाका उखानहरूमा पाइन्छ । वनैभरि चाँप, गुराँस सुनखरी आदि फुलेर प्रकृतिको सौन्दर्य बढाइरहेको बेला हुरी-बतास चलेर प्रकृतिको सुन्दररूपलाई नै कुरूप बनाई दिने गरेको पनि पाइन्छ । शान्त दिनमा हुरी-बतास चलेमा प्रकृति नै रिसाएर आँसु भर्ने कुरा **सुरित ताग्र बहिथ था** 'बतास चले पानी पर्छ' मा व्यक्त भएको छ । प्रकृति नै रिसाएर उग्ररूप लिएमा कसैले पनि थाम्न वा छेक्न नसकिने कुरा **केजोड साम्मित् सक्मानु सिड चोम्मा** 'बतास चल्लु र रुख ढल्लु' बाटै देख्न सकिन्छ । प्रकृति नै बदलिएमा अर्थात् एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जानु परेमा त्यहाँको प्रकृतिसँग घुलमिल हुन धेरै समय लाग्दछ । जुन ठाउँमा जन्मी हुर्की गरेको छ त्यही ठाउँको प्रकृतिसँग मित्रता गाँसिएको हुन्छ । एक्कासी प्रकृतिलाई परिवर्तन गरी अन्यत्र जानु परेमा त्यहाँको

प्रकृति प्रतिकूल बन्ने कुरा डाईल्ले कुधु च्वा सिगाडरक 'माछाको बल पानीसम्म' मा प्रष्ट रूपमा प्रकट भएको छ ।

प्रकृतिले नै मानिसलाई समय अनुसार चलन सिकाउँछ । जब ऋतुहरूमा परिवर्तन देखा पर्दै आउँछ, त्यही अनुरूप खेतीपाती गर्दै जानु पर्दछ । छोरी चेलीहरूलाई फुर्सदको समयमा बाबुआमा माइती भेट्न जानु र कामको समयमा आनो घरमा आएर काम गर्नु भन्ने कुराहरू समेत प्रकृतिले नै निर्देशन गरेको हुन्छ । जब पैँयु फुल्दछ, त्यो समयमा काम हुँदैन र यही बेला माइत जानु तर आरु फुले पछि, कामको समय आउने हुँदा घर फर्कनु भन्ने कुरा फुन्जि फेक्ले सवाहिम सामा साक्पेक्वाले हिम तामा 'पैँयु फुल्दा माइत जानु र आरु फुल्दा घर फर्कनु' मा प्रष्ट हुन्छ । पैँयु प्रायः मंसिर पुसतिर फुल्ने र आरु फागुन चैततिर फुल्ने हुँदा जाडोको समयमा केही काम नहुने तर फागुन लागेपछि भने कामको सुरुआत हुने हुनाले यसो भनिएको हो । खेतीपाती पनि प्रकृतिकै देन हो । प्रकृतिको परिवर्तनसँगै खेतीपातीमा पनि परिवर्तन गर्नुपर्दछ । कहिलेकाहीं प्रकृति नै रिसाएर आगो भएमा खडेरी लागि बालीनाली सखाप पार्ने त कहिले ढुङ्गामुडा गरे भैंँ असिना पारेर बालीनाली नष्ट गरिदिने कुरा नामसेमारे तेरु फनिनले या तेरु 'खडेरीले मकै र असिनाले धान लग्यो' मा प्रकृतिको विध्वंसकारी रूप प्रकट भएको पाइन्छ ।

यसरी प्रकृतिमा आउने परिवर्तनहरूले जन-जीवनमाथि प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको पाइन्छ, र तिनै कुराहरूको चित्रण लिम्बू भाषाको उखानमा पनि पाइने गर्दछन् ।

५३.७ रुढी तथा अन्धविश्वास सम्बन्धी उखान

अन्य समाजमा जस्तै पाँचथर जिल्लाको समाजमा पनि रुढी तथा अन्धविश्वासले व्यापक रूप लिएको पाइन्छ । अशिक्षा, अज्ञानता र चेतनाको कमीले यस्ता कुराहरूले लिम्बू समाजमा डेरा जमाएको पाइन्छ । धामी, भाँक्री, भूतप्रेत, बोक्सी आदि माथि अत्यधिक आस्था राखेको पाइन्छ । देवीदेवतामाथिको भावना अटल छ । देवताको पूजा गर्दा पनि ढोका थुनेर मात्र गर्ने चलन लिम्बू समाजमा रहेको देखिन्छ । यसरी ढोका थुनुको मुख्य कारण देवताको पूजा गर्दा कोही मानिस घरभित्र पसेमा देवता बिग्रने अर्थात् देवता रिसाएर घरको कुनै पनि सदस्य बिरामी हुन सक्ने विश्वास गरिन्छ । केही बिरामी भएमा बोक्सी लागेको अथवा बिग्रेको भनेर फेदाडमाद्वारा चिन्ता गर्न लगाइन्छ । जसको कारण समयमा उपचार नपाएर बिरामीको मृत्यु हुन सक्छ । बिरामीलाई निको पार्न फेदाडमाले अनेकौं

देवी देउराली भाकेर कुखुरा बाखा आदिको बलि चढाउने गर्दछन् । लिम्बू समाजमा के विश्वास छ भन्ने फेदाङ्गमाले नै कालको खाँबो लागइ दिन सकछ । यदि कुनै व्यक्तिलाई धेरै धुँवाले खेदेमा उसको बाटोमा पिशाप गरेको कुरा लाम्मो सेमारे मिखोरे आनात 'बाटोमा पिशाप गर्दा धुँवाले खेदछ' मा व्यक्त भएको छ । कुनै संयोगवश थाल बज्ज गएमा त्यसले नराम्रो समाचार ल्याउने अथवा कुलक्षण देखाउने कुरा चेतथ्या किडकिड तुखेवा इडघड 'थालको आवाज दुःखको समाचार' मा व्यक्त भएको छ । लिम्बूहरू आफ्नो भाग्य, कर्म वा नियतिमा विश्वास राख्ने हुनाले ईश्वरले नै सबै थोक गर्दछन् भन्ने विश्वास राख्दछन् । सानो-ठूलो, धनी-गरिब, ईश्वरकै इच्छाले गर्दा भएको अथवा भावीले नै यस्तै हुनु लेखि दिएको कुराको विश्वास ताडसाक्पेल्ले खाप्तु तवाबेल्ले आक्खे साप्तु 'आकाशको छपनी भावीको लेखा' गरिन्छ । यसका अतिरिक्त चेली माइती बिच सुँगुरको पकाएको मासु लिनु दिनु हुँदैन, त्यस्तै सुँगुर, कुखुरा आदिको गिदी जिब्रो, खुट्टा, टाउको, आन्द्रा आदि केटाकेटीहरूले खानु हुँदैन भन्ने अन्धविश्वास लिम्बू समाजमा पाइन्छ ।

५.३.८ विविध विषयसँग सम्बन्धित उखान

माथि उल्लिखित उखानको विषयगत अध्ययनले लोक जीवनका विभिन्न पक्षलाई समेटे तापनि यही नै सम्पूर्ण हो भनेर ठोकुवा गर्न सकिन्न । अध्ययनको सीमा अनन्त रहेको छ । तथ्यले नै नयाँ सत्य पहिल्याउँछ । कतिपय उखानहरूलाई माथि उल्लेखित भन्दा अन्य भिन्न विषयका आधारमा अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपाली भाषा र लिम्बू भाषामा पाइने उखानलाई प्रस्तुत विषयगत आधार बाहेक श्लील र अश्लीलताका आधारमा, चेतना र प्रगतिशील चेतनाका आधारमा नारीवादी चेतना लगायत अन्य विषयगत आधारमा तुलना गर्न सकिन्छ ।

५.४ निष्कर्ष

उखान लोक साहित्यको लोकोक्ति अन्तर्गत पर्ने एउटा महत्वपूर्ण विधा हो । लोक जीवनमा व्याप्त अनुभूतिका सारहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा उखानमा व्यक्त गरिएको हुन्छ । संसारका सबै भाषामा उखानहरू हुन्छन् र तिनीहरूका आफ्नै महत्व रहेका छन् । उखानमा सार्वभौमिकता, सर्वाकालिकता, संक्षिप्तता आदि पक्षहरू रहेका हुन्छन् ।

यस अध्ययनमा संरचनात्मक र विषयगत आधारमा उखानको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । संरचनागत पक्षको उखानको बाह्य पक्ष र विषयगत पक्षले उखानको आन्तरिक पक्षलाई जनाउँदछ । संरचनात्मक र विषयात्मक आधारमा नेपाली र लिम्बू भाषाका उखानमा गरिएको अध्ययनबाट दुवै भाषाका उखान बिच केही समानता र केही भिन्नता रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

अध्याय छ

शोध निष्कर्ष

६.१ सारांश

लोक उखान लोक साहित्यको विधाभिन्न पर्ने एउटा महत्वपूर्ण विधा हो । मानव जातिको लामो अनुभवबाट निःसृत सूत्रात्मक उद्गारका रूपमा उखानलाई लिन सकिन्छ । मौखिक परम्परामा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै लोक जीवनमा प्रचलनमा रहेका उखानहरू संसारको सबै भाषाहरूमा पाइन्छन् । नेपाल जाति, भाषिक, धार्मिक, संस्कृति, आदि पक्षबाट समृद्ध रहेको छ । नेपालमा विभिन्न भाषाका लोक साहित्य प्रचलनमा रहेका छन् । यहाँ नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू भाषाको उखानको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसो गर्नुको खास कारण नेपाली उखान र पाँचथर जिल्लामा रहेका लिम्बू भाषाका उखान बिच के कस्ता संरचनागत समानता र भिन्नता रहेका छन् भन्ने पत्ता लगाउनु नै हो । यो शोधपत्र नेपाली र लिम्बू उखानको समानता र भिन्नताका बारेमा थाहा पाउन साथै उखानमा प्रतिविम्बत हुने लोक जीवनको विभिन्न पक्षबारे जानकारी हासिल गर्ने दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण रहेको छ ।

“नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको तुलना” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र छ, अध्याय र परिशिष्ट भागमा विभाजित छ । पहिलो अध्याय शोध परिचयमा आधारित छ । यसमा विषय परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधपत्रको औचित्य, महत्व र उपयोगिता, अध्ययनको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा आदि शीर्षकको परिचय दिइएको छ ।

दोस्रो अध्याय पाँचथर जिल्ला र लिम्बूजातिसँगै सम्बन्धित रहेको छ । यसमा पाँचथर जिल्ला र लिम्बूजातिको परिचय दिइएको छ । पाँचथर जिल्लाको परिचय अन्तर्गत नामकरण, भौगोलिक विभाजन, नदीनाला र ताल, हावापानी, जनसङ्ख्या, सामाजिक जन जीवन, जातजाती, धर्म, चाडपर्वहरू, राजनीतिक विभाजन, कृषि, व्यापार र शिक्षा सेवाबारे जानकारी दिइएको छ भने लिम्बूजाति अन्तर्गत

लिम्बूजातिको उत्पत्ति, लिम्बूजातिको थर, लिम्बूजातिको भाषा, भेषभूषा र कला कौशल, चलनचाँजो, लिम्बूहरूको लोक साहित्यबारे जानकारी दिँदै समीक्षात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा लिम्बूहरूको भाषा र लोक संस्कृतिबारे उल्लेख गरिएको छ । यस अन्तर्गत लिम्बू जातिको क्षेत्र तथा परिचय , लिम्बू लिपिको परिचय, लिम्बू भाषाको साहित्यको परिचय र लिम्बूहरूको किपटको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो अध्याय उखानको सिद्धान्तमा आधारित छ । यसमा उखानको परिचय, परिभाषा, उखानको उत्पत्ति र विकास, उखानका विशेषता, उखानको प्रयोजन, उखानको वर्गीकरणका आधारहरू प्रस्तुत गर्दै अन्त्यमा समीक्षात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाचौं अध्यायमा नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको तुलना गरिएको छ । यस अन्तर्गत नेपाली र लिम्बू उखानको संरचनात्मक र विषयगत तुलना गर्दै अन्त्यमा समीक्षात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोध पत्रको छैटौं अध्याय निष्कर्षका रूपमा रहेको छ । यस खण्डमा प्रस्तुत शोधपत्रका विभिन्न अध्यायहरूको सारांश र समग्र शोध कार्यका निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । परिशिष्ट खण्ड अन्तर्गत पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानहरू र स्रोत व्यक्तिहरूको नाम र ठेगाना उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्री सूची प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

मानव जीवनका सारगर्भित अनुभवहरूको सूत्रात्मक अभिव्यक्ति नै उखान हो । मानव जातिले लामो समयदेखि अनुभूत गर्दै आएका विभिन्न पक्षहरूको चित्रण उखानमा भएको पाइन्छ । उखान संसारका सबै जसो भाषाहरूमा पाइन्छन् । नेपालभित्र पनि विभिन्न भाषाहरू रहेका छन् र ती भाषाका उखानमा लोक जीवनका अनुभूतिहरू सुन्दर रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस्तै नेपाली भाषा र लिम्बूभाषाका उखानमा पनि लोक जीवनका विभिन्न पक्षहरू उखानका विषय वस्तु बनेर आएका देखिन्छन् । दुवै भाषाका उखानमा लोक जीवनसँग सम्बद्ध आफ्नै धार्मिक, सांस्कृतिक, भाषिक र जातिगत विशेषताहरू रहेको पाइन्छ । यस्ता उखानहरूले लोक जीवनका व्यापक विषय वस्तुलाई

समेटेका छन् । यी उखानहरूले मानव जातिलाई नीति शिक्षा दिने, व्यावहारिक पक्षको ज्ञान गराउने र सद्मार्गतिर लाग्न प्रेरित गर्ने काम महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

नेपाली र लिम्बूभाषा छुट्टाछुट्टै भाषिक परिवार (भारोपेली र भोटवर्मेली) परिवारका भाषा अन्तर्गत पर्दछन् । नेपालमा यी दुवै भाषाको प्रयोग हुँदै आएको छ । यी दुवै भाषामा लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा आफ्नै विशिष्ट पहिचान र मौलिकता भेटिए पनि कतिपय समानता पनि रहेका अनुभव हुन्छ । लोक साहित्य अन्तर्गत पर्ने एउटा महत्वपूर्ण विधा उखानमा पनि यो अवस्था विद्यमान रहेको छ ।

यसरी दुवै भाषाका उखानमा देखा पर्ने समानता र भिन्नताको तुलना सैद्धान्तिक रूपमा संरचनात्मक एवम् विषयगत आधारमा गर्नु वाञ्छनिय ठहर्दछ । सैद्धान्तिक रूपमा गरिने संरचनात्मक पक्षको तुलना उखानको बाह्य पक्षसँग सम्बन्धित छ भने विषयगत आधारमा गरिने उखानको तुलना आन्तरिक पक्षसँगै सम्बन्धित रहेको हुन्छ ।

नेपाली भाषा र लिम्बू भाषाका उखानलाई संरचनात्मक रूपमा शब्द स्रोत, वाक्य संरचना, वाक्यार्थ वा भाव, शब्दशक्ति, लय विधान, अलङ्कार आदिका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ, र यही वर्गीकरणको आधार नै दुवै भाषाका उखानमा रहेका संरचनाको तुलनाको आधार समेत हो । यी आधारमा गरिएको तुलनाबाट दुवै भाषामा भिन्नता भन्दा समानताकै पक्षहरू बढी रहेको प्रस्ट भएको छ ।

नेपाली भाषामा पाइने उखान र लिम्बू भाषामा पाइने उखानको वर्गीकरण एवम् तुलनाको अर्को महत्वपूर्ण आधार विषयगत आधार हो । विषयगत आधारमा गरिने उखानको अध्ययन यसको आन्तरिक पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस शोधपत्रमा विषयगत आधारमा दुवै भाषाका उखानलाई नीति चेतनामूलक, पेसा व्यवसाय, ज्ञान विज्ञान, लोक विश्वास, परिवार एवं नातागोता, प्रकृति जगत्, आदि विविध विषयका आधारमा तुलना गरिएको छ । नेपाली भाषा र लिम्बू भाषा वक्ताहरू बिच रहेको धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक निकटताका कारणले गर्दा यी भाषाका उखानमा प्रशस्त समानता पाउन सकिन्छ भने अर्का तर्फ लोक जीवनका विविध पक्षहरू चलन चाँजो, रीतिथिती, मान्यता आदिमा देखा पर्ने भिन्नताबाट यस्ता उखानमा प्रशस्त मौलिकता, निजत्व र विशिष्टता देख्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

१. अर्याल, मुकुन्द, भोजपुरी उखान टुक्का, ने.रा.प्र.प्र., २०५३ ।
२. उपाध्याय, कृष्णदेव, लोकसाहित्यकी भूमिका, इलाहाबाद: साहित्य भवन प्रा.लि., सा.सं. सन् १९९८ ।
३. कार्की, रणबहादुर, इलाम दर्शन, श्रीमती डिल्लीकुमारी कार्की, २०५८ ।
४. कोइराला, शम्भुप्रसाद, लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण, विराटनगर: धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५५ ।
५. गिरी, जीवेन्द्रदेव, लोकसाहित्यको अवलोकन, काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०५७ ।
....., नेपाली लोक साहित्यमा जन-जीवन, काठमाडौं: एकता बुक्स, २०६७ ।
६. गुरुड, आर. डी, टुङना,सिक्कम: श्रीमती टीकामाया गुरुड, सन् २००० ।
७. पन्त, जयराम,अँजुलीभरि सगुन पोल्टाभरि फाग, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५५ ।
८. थापा, धर्मराज र सुवेदी, हंसपुरे, नेपाली साहित्यको विवेचना, काठमाडौं : त्रि.वि., पा.वि.के., २०१४ ।
९. नेपाल, पूर्ण प्रकाश (यात्री), भेरी लोकसाहित्य, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४१ ।
१०. पराजुली, कृष्णप्रसाद, राम्रो रचना मीठो नेपाली, काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन, २०५० ।
११.,नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, ते.सं., २०५४ ।
१२., नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौं :वीणा प्रकाशन प्रा.लि. २०५७ ।

१३. पराजुली, मोतीलाल, नेपाली लोकगाथा, पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली, २०४९ ।
१४. पोखरेल, बालकृष्ण, राष्ट्रभाषा, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४३ ।
१५. बराल, ईश्वर र अरु, नेपाली साहित्यकोश, काठमाडौं :ने.रा.प्र.प्र., २०५६ ।
१६. बन्धु, चूडामणि, नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं एकता बुक्स, २०५८ ।
१७. बादल भित्रको हरियाली गाउँ इलाम, कर्मचारी बचत कोष, जि.सि. इलाम, २०५३ ।
१८. विरही काइँला, लिम्बू भाषा र साहित्यको संक्षिप्त परिचय, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४९ ।
१९. वैरागी काइँला, लिम्बू जातिमा कोखपूजा, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०४८ ।
२०.(संयोजक), लिम्बू भाषा साहित्य विचार गोष्ठी, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०५० ।
२१., नाहेन मुन्धुम, मेजर केशरसिंह लिङ्देन लिम्बू, २०५१ ।
२२., तडसिङ तक्मा मुन्धुम, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०५२ ।
२३. भट्टराई,घटराज, नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं : सृष्टि प्रकाशन, २०५५ ।
२४. लिम्बू, भीमविक्रम सेन, किरात याक्थुङ साम्जिक, श्री प्रेम सिंह सेन, २०५० ।
२५. शर्मा,बालचन्द्र (सम्पा.), नेपाली शब्दकोश, काठमाडौं : सृष्टि प्रकाशन, दो.सं.,
२०५७ ।
२६. श्रेष्ठ, शिव कुमार, लिम्बुवानको ऐतिहासिक अध्ययन, धनकुटा : श्रीमती गङ्गादेवी श्रेष्ठ, २०४२ ।
२७., किराती लोककथा सङ्गालो, धनकुटा : श्रीमती गङ्गादेवी श्रेष्ठ, २०५१ ।
२८. सुब्बा, भरतराज (सम्पा.) नेपाली-लिम्बू-अङ्ग्रेजी-शब्दकोश, पुडलाङ हस्तलाल लिम्बू, २०४९ ।

२९. हरियाली दर्पण इलाम, कर्मचारी बचत कोष, जि.वि.स. इलाम, २०५५
३०. पौडेल, शिव प्रसाद, नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६० ।
३१. शर्मा, मोहन राज र लुङ्गटेल खगेन्द्र प्रसाद ,लोक वार्ता विज्ञानर लोक साहित्य , काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार , (२०६३) ।
३२. आचार्य, दीक्षित राममणि , उखान सङ्ग्रह काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन , २०२७ ।
३३. जोशी , सत्य मोहन, हाम्रो लोक संस्कृति , काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार , २०१४ ।
३४. शर्मा मोहनराज, लुङ्गटेल खगेन्द्र प्रसाद पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, दो.सं. , काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार , २०६३ ।

शोधपत्र तथा पत्रिका सूची

१. उपाध्याय, शुभराज, बजुरा जिल्लामा प्रचलित उखानको अध्ययन, मानविकी तथासमाजशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७ ।
२. कोइराला, कुलप्रसाद, नेपाली र मैथिली भाषाका उखानहरुको तुलानात्मक अध्ययन
तथा विश्लेषण, त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय विद्यावारिधी शोधप्रबन्ध, २०५६ ।
३. पौडेल, शिवप्रसाद, लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित उखानको अध्ययन, नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि., कीर्तिपुर, स्नातकोत्तर शोधपत्र २०५१ ।
४. लिम्बू, दुर्गा, लिम्बू समाजमा विवाह प्रथा, इतिहास केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०४८ ।
५. सुब्बा, सुनिता, लिम्बू जाति सामाजिक रीति र रिवाज, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५३ ।

६. शिवाकोटी, दीपकप्रसाद, **दोलखाली उखानको अध्ययन**, मानविकी तथा सामाजिक

शास्त्र सङ्काय, ने.के.वि. त्रि.वि., कीर्तिपुर स्नातकोत्तर, शोधपत्र, २०५६ ।

७. कर्माचार्य, माधवलाल, **सयपत्री** (बहुभाषिक) वर्ष ६, अङ्क ७, पूर्णाङ्क १२ (कात्तिक-चैत्र), काठमाडौं,

ने.रा.प्र.प्र., २०५७ ।

८. चाम्लिङ्ग पवन, **निर्माण**, वर्ष ६, अङ्क ३४, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् १९९९ ।

परिशिष्ट १

लिम्बू भाषाका उखानहरु

-) आइन से, आर तादिक सिदा मेत्ते ।
'आज मय्यो, अब भोलि औषधी गर ।'
-) आड थाक थाक लमा मेन ।
'अहङ्कार गर्नु हुँदैन ।'
-) आफ्फे सिरा केथाडबेन चामा,
वे, रे सिरा केथाडबेन चाडमा ।
'आफूले मन पराएको खानु,
अरुले मन पराएको लगाउनु ॥'
-) आफ्फे नोबाग्र वेइन्नाड आजेक ।
'आफू भलो त जगत भलो ।'
-) आयननाड आभेक, आगेननाड आजेक ।
'उम्ले पोखिन्छ, दौडे लडिन्छ ।'
-) आसीगर पोडलो सी मुन्धुम
अहीडगर पोडलो हिड मुन्धुम ।
'मरेपछि होस् है मृत्यको कथा,
बाँचे पनि होस् हे जीवनको गाथा ।'
-) अनेसुम्बा आवाग्र इल्लेकमा आन्सुक्नेन् ।
देखेको छ, भने ढाँटन सक्दैन ।
-) इडगा उक लमा एक आबोड ।
'देखेको एक लामा एक आबोड'
'मै हूँ भन्यो एकलो भयो ।'
-) ईखोक युडमा क्योवा आमेत,

- क्येवा पोडमा स्येवा आमेत ।
 'नबोली बस्दा लाटा भन्छन्
 लाटा जीवनलाई मरेको भन्छन्'
-) ईपुड एप्पा हिम, काइ एप्पा मेखिम ।
 'बारी मिची घरेटी, साइनो मिची कुटुम्ब ।'
-) कात्तावारे मिक तेप तेप ।
 'उन्त्युको पातले आँखा छेक्नु ।'
-) काप्पोवेन थो थाड लेम्मा यु,
 थाडवेन्निन् यो यु सिरा थाड ।
 'उभो आयो बूढो अल्लिस लाग्दो
 उँधो आयो तन्नेरी मन पर्दो ।'
-) कि फेल्ला मुराले, कि फेल्ला हिराले
 'कित त बिग्रन्छ थुतुनाले, कि त बिग्रन्छ मुतुनाले ।'
-) कुनेक्सा चामा मिक्वा मेञ्जामा ।
 'मासु खानु आँसु नखानु ।'
-) कुनेत केताड थासिड पोड
 'सिदा कि विदा ।'
-) केचोक्पा मने थलेआड मेथेक्तुन ।
 'आँटो छोरालाई बाघले खाँदैन ।'
-) कुरेम पोडग्र वेत ।
 'अति भए खति हुन्छ ।'
-) कात्तावा मेफेकनेननाड मेलिडनेननाड
 'उन्त्यु फुल्दैन पनि उम्रिदैन पनि ।'
-) कुम्वा यो यो कुसा थो थो ।

‘बाबुभन्दा छोरा जान्ने ।’

)] कुवेत थिक सडा थिबोड नेत च्वा,

के बिबा फेल्ले केचावा तुखेवा ।

‘एकमाना छोक्रा बाह्रमाना पानी

दिनेलाई भन्दा खानेलाई हानी ।’

)] के गप्पारे लको पित्छावेत थाप,

के होप्पारे लको मिक्वारक थाप ।

‘हुनेको भागमा माछा मासु

नहुनेको भागमा आँसु ।’

)] के जोड साम्मित् सुक्मा नु सिड चोम्मा ।

‘वतास चलनु रुख ढलनु’

)] केतक खेम्मा योवा खेम्मा मेन्छाम याप्पी साहारो ।

‘संसार सुहाउने मानिसहरु’

)] केन्दारे आधोड सिक्किम् पदोड ।

‘रिस खा आफू बुद्धि खा अरु ।’

)] केवा ओक्मा मेदाक मामा ।

‘चितुवा कराउनु बाखा हराउनु ।’

)] केवा पोडमा आड हिडमानुले

कुइकेफेवा पोडमा आड हारा सिमा नोवा ।

‘लाटो भई बाँचु भन्दा बाठो भइ चाँडै मर्नु निको ।’

)] केभेसुल्ले केहेसु,केहेसुल्ले केनेसु ।

‘अज्ञानले भूल गछौं, भूलले हामी सिक्छौं ।’

)] केमारे हेमा लत्तु ।

‘कहलको बीउ कुरा ।’

-) केमोवा चा याक्थुडबा,
 क्लिम्बा चा पेनिबा ।
 'धताउने बौलाउने लिम्बुलाई
 'गुलियो मीठो बाहुनलाई ।'
-) केवाबारे पित-साडवेत थाप,
 केहोप्पारे मिक्वारक थाप ।
 'भाग्यमानीको गाई-भैंसी बियाउँछ
 अभागीको आँसुमात्र आउँछ ।'
-) केहवा कोचोइल्ले आन्हानेन् ।
 'भुक्ने कुकरले टोक्दैन ।'
-) कोचो सामा आहा, हिन्जा सामा नाथा ।
 'कुकुर जिस्काए टोक्छ, केटाकेटी जिस्काए गाल पार्छ ।'
-) कोमले कुनाम,पानले कुलाम ।
 'बिनायोको डोरी भन्ने बाटो'
-) कोमा कोमा आड खोमा ।
 'रुङ्गनु रुङ्गनु र पाउनु ।'
-) खाउन नु सिदा मेलिम्नेन् ।
 'अर्ती र औषधी मीठो हुँदैन ।'
-) खादामिल्ले याम्बक यडखोडलेन साम्लो ।
 'रातीको काम खोलाको गीत ।'
-) खासोनि खादी खातिमु लोमा ।
 'भासेटको गलँचा कहाँ पाउनु र ओछ्याउनु ।'
-) खुन्द्रिकपेल्ले केरेक खुन्द्रिक पाए निसुसी ।
 'चोरले सबैलाई चारै देख्छ ।'

-) ख्याव केमा आहा हिञ्जा केमा नाथा ।
‘कुकुर चलाए टोक्ट, केटाकेटी जिस्काए गाल पाछै ।’
-) डाइल्ले कुधुम च्यासिगाड रक ।
‘माछाको बल पानी सम्म ।’
-) डाहुक्सो मेटडनेन् ।
‘पाँच औंला बराबर हुँदैन ।’
-) चेतथ्या किडकिड, तुखेवा इडघड ।
‘थालको आवाज दुःखको समाचार ।’
-) चेम्मले फयेतथिक
हामेल्ले कुयतथिक ।
‘चिर्दा धेरै टुक्रा, बाँड्दा एक टुक्रा ।’
-) चोक्माग्र थेसाड पोड ।
‘गर्दा जे पनि हुन्छ ।’
-) चोक्सु पात्छु मिक्सुरेम
चोसु थुडसु मिक् थिडधिड ।
‘गर्ने बेला निदाउरो, खान बेला उज्यालो ।’
-) च्वाइल्ले कुराम नात्तु,
पानले कुबे नात्तु ।
‘पानीले कुलो पहिल्याउँछ, कुराले कुरा पैल्याउँछ ।’
-) च्वा साप्पेल्ले प्यासी तिम
पान पाप्पेल्ले लुडमा हिम ।
‘खेत भर्छ कुलोले, विरह चल्छ कुराले’
-) तगाडवारे थेक थेक्पा
एगाडवारे तेकतेक्पा ।

- ‘अघि फालाफाल,पछि पुगापुग ।’
-) तगि खिक्ल, एगाड लिम्ल ।
‘अघिको तीतो पछिका मीठो ।’
-) ताडसाकपेल्ले खाप्तु, तवा बेल्ले आक्खे साप्तु ।
‘आकाशको छपनी, ललाटको लेखा ।’
-) तिड दिड नाहेन ।
‘काँडै काँडाले भरिएको डाही ।’
-) तुम्मेल्ले येत यड यड
सेम्मेल्ले हाप यड यड ।
‘भेट हुँदा हाँसो, छुटिँदा आँसु ।’
-) तेडगोदिड चोक्मा, फत्तुक्मा चोक्मेन ।
‘अति गर्नु अतिचार नगर्नु ।’
-) तागर ता, मेदानेन् गर पेक ।
‘आए आँप गए भटारो ।’
-) थाक्किलक तड, निडवा मेदडनेन् ।
‘केश मिल्ल, मन मिल्लैन ।’
-) थाक खोप्मेल्ले सी था, चक्कालुड थडमेल्ले मि था ।
‘कपाल कोर्दा जुम्रा भर्छ, चकमक दुङ्गामा ठोक्दा आगो पर्छ ।’
-) थाक्ले कुनाम, पानले कुराम ।
‘तानको डोरी भन्ने बाटो ।’
-) थिक्नु थिक, थिकथिक पोड ।
‘एक र एक एघार हुन्छ ।’
-) थिकहुमिने थुम्लो ।
‘एकता नै बल हो ।’

-) थोक फेला हे ल सा नुगो
खाडवामा फू ल थि नुगो ।
'गुराँसले मासुको सम्भना, जाँडले बादलको सम्भना ।'
-) थेजो थेजो मखिया केइप्पा थाप्पी ।
'जहिले तहिले पापै पाप चिताउने मानिस ।'
-) थिबोड्लेन तायाड, निबोड्लेन पेक्याड ।
'दसको आम्दानी, बीसको खर्च ।'
-) नाआ नाआ चेतथ्याधिक हाम ।
'भो-भो भन्दै थाल क्वाप्पै ।'
-) नामरे सी लत्तु, थिरे पान लत्तु ।
'घामले जुम्रा निकाल्छ, जाँडले कुरा निकाल्छ ।'
-) थक्का भेल्ले चामा यरिक ।
'आम्दानी भन्दा खर्च धेरै ।'
-) थी रक्सी होपग्र सिदाडसाड पोड ।
'अड्को पड्को तेलको धूप ।'
-) नावागेन चोइत दाडबा हा आबोड ?
'सृष्टिको मालिक को होइन्छ र ?'
-) नासा थोप्पा नादोड ताप्पा ।
'सहनाले मेल ल्याउँछ ।'
-) निडवाइन वा गर, चुममिन वा ।
'मन मिले मतो मिल्छ ।'
-) निडवा वा गर लाम वा ।
'मन भए बाटो मिल्छ ।'
-) निशाम होपग्र इतछिडसाम होप ।

‘विधा नै विवेकको जरो हो ।’

) नुमातामा चिडदेत, तुक्खेवा चिडमेदेत्तेन् ।
‘सुख लुकाउन सकिन्छ, दुःख लुकाउन सकिदैन ।’

) नेति फुडवा आसि ।
‘जीवन मरणशील छ ।’

) पानले इडवा थाकथिक, काडले इडला थाक सुम्सि ।
‘कुराको जड एक थुप्रो, कोदालोको बेंड तीन थुप्रो ।’

) पानले कुबे मेनात्तुन, खे ले कुसे मेलत्तुन ।
‘कुराले कुरा पहिल्याएन, तरुलले बीउ दिएन ।’

) पानले कुपान ता कुपानले कुलाम ता ।
‘कुराले कुरा आउँछ, कुराले उपाय आउँछ ।’

) पाप्मा भेल्ले थेपाप्मा, लुड खम्माआड थे लेप्पा ।
‘भनूँ भने के भनूँ ढुङ्गा टिपी के हानूँ ।’

) पडबुततिन् वाहप्पा आड पित् मेबोडनेन् ।
‘गधालाई नुहाएर गाई हुँदैन ।’

) पायेन्छा नुले मायेत्छा चारो ।
‘बाबु मरी टुहरो हुनभन्दा आमा मरी टुहरो हुनु साह्रो ।’

) पुनामालेन कुजा वा आफ्फे ता ।
‘अजिङ्गरको आहारा दैवले पुन्याउँछ ।’

) पित् खेडमा सिक्किले मना खेडमा पाननिन्ले ।
‘गाई बाँध्नु दाम्लाले, मानिस बाँध्नु कुराले ।’

) पित् माक्सा पित्तु फ ल ।
‘गाई कालो भए पनि दूध सेतै हुन्छ ।’

) पित् मेन्दाक सिले सिमि लक ला

मेन्छ्राम् याप्मि सिले पेलि पान ला ।

‘गाईवस्तु मरे किलोदाम्लो रहन्छ, मान्छे मरे बोली वचन रहन्छ ।’

) पेञ्जरी पेन मिक् ।

‘भूल गर्ने आँखा ।’

) पोमाआ मेम्बोमाना, खेक्माआ मेधेकामना ।

‘बढ्न पनि नसक्ने, सुक्न पनि नसक्ने ।’

) फनले फन चक्त्तु ।

‘भारीमाथि सुपारी ।’

) फक्ता तडग सिडवड थुम तडग्र लुडवड

‘काँध मिले मुढो बोकिन्छ, बल मिले हुङ्गो उचालिन्छ ।’

) फा फेक गर मेक ।

‘बाँस फुले मासिन्छ ।’

) फिमा नुले पोमा नु, सेम्मा नुले तुम्मा नु ।

‘घटेको भन्दा बढेको निको, छुट्टिएको भन्दा मिलेको निको ।’

) फुन्जिड फेक्ले स डवाहिम सामा, साक्पेकवाले हिम तामा ।

‘पैयु फुल्दा माइत जानु, आरु फुल्दा घर फर्कनु ।’

) फक्ताड तडग्र आवड, लाडफो तडग्र वा फो ।

‘काँध मिले मुढो बोकिन्छ, कदम मिले जङ्घार तरिन्छ ।’

) मना यरिक, पाननाड यरिक ।

‘धेरै मान्छे धेरै कुरा’

) मा लेक्खाड न पा लेक्खाड ।

‘आमातिरको मामा हुनु न बाबुतिरका काका हुनु ।’

) मा भेल्ले मा ए ओ ।

‘आमा भनेको आमै हो वा अरुको लाख आमाको काख ।’

-) मि चाप्मा सिडबुडरेन, पान खेम्मा काप्पोवारेन ।
‘आगो ताप्नु मुढाको कुरा सुन्नु बूढाको ।’
-) मिक् केहोप्पाइल्ले मिक् खोसुवादो ।
‘के खोज्छस् कानो आँखा ।’
-) माड पो डमा माडनिडवा चोक्मा, हाड पो डमा हाड निडवा चोक्मा ।
‘देवको जस्तो वाणी, राजाको जस्तो न्याय ।’
-) मिधप्पु मेन्धुक्के मि मेदित्तेन् ।
‘अगुल्लो पनि नठोसी बल्दैन ।’
-) मिड हेक्के याम्बक ।
‘नाम जस्तो काम ।’
-) मेतआड होप तेतआड होप ।
‘स्वास्नी पनि छैन, लुगा पनि छैन ।’
-) मेन्छिन् मेन्ने थाडवेन मेखेम्दुन,
थाडवे मेन्ने मेन्छिन् मेखेम्दुन ।
‘कन्या बिना वर सुहाउँदैन, वर बिना कन्या सुहाउँदैन ।’
-) मेन्थुप्पे पान मेलन्नेन्, मेन सेलाप्पे पान मेदानेन् ।
‘नघोची कुरा निस्कँदैन, नसोधी कुरा आउँदैन ।’
-) यक्मा हिम तेहिम, लुडमा पहिम ।
‘कटेरो घर विरह चल्दो ।’
-) यडघड ओ डा थावान चादेत्,
वगे ड ओ डा थावान चामेदेतनेन् ।
‘खोलामा परेको माछा खान सकिन्छ, पाखामा परेको माछा खान सकिदैन ।’
-) यम्वा पो डमा यम्वा निडवा चोक्मा ।
‘ठूलो हुनलाई ठूलै विचार हुनुपर्छ ।’

-) याक्लाओबा च्वा कुसि ड ले डमा मेन ।
‘कर्कलाको पानी भैँ चिप्लनु हुँदैन ।’
-) यरिक मियड मेगाग्र सुवा मेन्छिनेन् ।
‘धेरै विराली मुसी नमारि ।’
-) याडले याड थगु ।
‘धनले धन कमाउँछ ।’
-) याम्बकरे याम्बक आहु ।
‘कामले काम सिकाउँछ ।’
-) याडदाड केभबेल्ले हिम्मो याडदाड साक ।
‘कोक्रो बुन्नेको घरमा कोक्राको दुःख ।’
-) याडकेसाबारे तुखे हात्ले नीसु ।
‘गरिबको दुःख कसले देख्छ, वा अचनाको पीर खुकुरीले जान्दैन ।’
-) याडले याड थगु, मिडले मिड थगु ।
धनले धन कमाउँछ, नामले नाम कमाउँछ ।
-) याडसामा चिड मेदेतनेन्, सगिबड लिड मेदेतनेन
‘गरिबी लुकाउन सकिँदैन, सिस्नुको बोट चढ्न सकिँदैन ।’
-) याडसा हा, तुखेवा मेहोनेन् ।
‘धन-सम्पत्ति बाँडिन्छ, दुःख बाँडिँदैन ।’
-) याम्बक मेन्जोकम्ना नाप्पीरे नाहेन थे जोक्मा ?
‘काम नगर्नेले आरिस के गर्नु ?’
-) युडमा नेमा हाप होप, पेमा फेक्मा आल होप ।
‘बसौँ गुँड छैन, उडौँ पखेटा छैन ।’
-) याप्पी कुसिड नेप्पा चा ।
‘मानिस चिन्नु साह्रो छ ।’

-) याप्पी निडवा कुसि ड नेमदेतनेन् ।
‘मान्छेको मन बुभन सकिन्न ।’
-) युन्छोदिड सक्नाम् लासेरो, तान्छोदड सक्नाम तारेरो ।
‘बेलुकाको तारा अँध्यारो, बिहानको तारा उज्यालो ।’
-) योक कुसि ड चोक्मा, हाड कुसि ड चामा ।
‘दुःखी भँ काम गर्नु राजा भँ खानु ।’
-) योबाले याम्बक याबायो पोड ।
निडवायो याम्बक निडवायो पो ड ।
‘जगतको काम जगतमै रहन्छ, मनको काम मनमै रहन्छ ।’
-) लत्थिकले माडघु वेइल्ले मिड ।
‘एउटाले गर्नु अर्काले यश पाउनु ।’
-) लुडदिडचेन मेन्छाम्मेसाड पोड ।
‘वनको काँडालाई तिखार्नु पर्दैन ।’
-) लाड वाग्र लाडचाड आक्खेनी आक्खेन ।
‘खुट्टा भए जुत्ता हजार ।’
-) लिडफा तडग्र हिम खाप पोडमे येनले कुसिप साप ।
‘बाँस मिले छाइन्छ, भावीले लेखेको पाइन्छ ।’
-) लेसोप्पेन मुम्मानुले, थिगेकिन् मुम्मा नु ।
‘दुई अँगुलीको जिब्रो चलाउनु भन्दा धानीको टाउको हल्लाउनु निको ।’
-) पेरेवा डाइन सुम्दाड केयाप्पा ।
‘उम्केको माछा ठूलो ।’
-) वत्छा तकग्र फलिनरे तेरु, माकी तकग्र नामसेमारे तेरु ।
‘धान असिनाले लग्यो, मकैं खडेरीले लग्यो ।’
-) वामिक दिड सेमा ।

‘सन्तोषी सदा सुखी ।’

) वालि सेकमेल्ले प्यासी तिम, पान पापमेल्ले लुडमा हिम ।

‘आली छेक्दा पानी भरिन्छ, कुरा गर्दा विरह चल्ल ।’

) वेइल्ले निडसाडले चोगुल्ले येमरक पोड ।

‘अर्काको आस, नित उपवास ।’

) वाले खुम्मा वा खोंगी, फाकले खुम्मा फाक तोंगी ।

‘कुखुरालाई तह लगाउने पिंजडा, सुँगुरलाई तह लगाउने जुवा ।’

) साकचिगे खेजे, हाडचिगे तुखे ।

‘अनिकालले कलह, राज-विद्रोहले दुःख ।’

) सडवाबेल्ले कुसोत पक, नाक्पाइल्ले कुनाक पक ।

‘आठेमा घिउ, जुँगालाई ताउ ।’

) सगिबुड लिडमेदेत्तेन्, याडसामा चिडमेदेत्तेनन् ।

‘सिस्नुको बोट चढ्न सकिदैन, दुःख लुकाउन सकिदैन ।’

) साक्ले माडले उखुखु, चामा थुडमा एचेजे ।

‘भोकमा निहुरिनु, अघाएपछि ठाडो हुनु ।’

) सा चामा सायोञ्जो, डा चामा डायोञ्जो ।

‘मासु खाए जीउ सुक्ने, माछा खाए जीउ गल्ने ।’

) सुरितरे निडवा सुरिताओ माकः,

वहित्ले निडवा वहित् ओ माकः ।

‘हावाको मन हावामा हराउँछ, भरीको मन भरीमा हराउँछ ।’

) साप्लिङगेमाले साथारो, नाप्लिङगेमाले पाक्थारो ।

‘दैव दिने, पितृ दिने ।’

) साम्याड युप्पा मेमेक, निशाम मेमकनेन् ।

‘सुन-चाँदी सकिन्छ, विद्या सकिदैन ।’

-) सावाभ्मेसाले हा सिप्तु ।
‘विलोको मासुले दाँत दुख्छ ।’
-) चेक्यापानले सिकिन सिप्तु ।
‘बदख्याईले रिस उठ्छ ।’
-) साकिचके खेजेलत, हाडचिगे तुखे ।
‘अनिकाल परे भगडा राजा छाडा भए दुःख ।’
-) सिकले हिचा सिक नुसारे सेक्खापोड ।
‘रीस खा आफू बुद्धि खा अरु ।’
-) सिड काप्पोबा पोडआ लाम साक्तु ।
मना काप्पोबा पोडआड पान फेलान्दु ।
‘रुख बूढो भए बाटो थुन्छ, मान्छे बूढो भए कुरा बिग्रन्छ ।’
-) सिमा हिडमा हात्ले निसु ?
‘मने बाँच्ने कसले देख्छ र ?’
-) सियेडघा यमाआड निगे मेरन्नेन् ।
‘बालुवा निचोरी तेल आउँदैन ।’
-) सुम्याकले सुम्सिडमा, लिथाकले लिक्सिडमा, नासिकेल्ले नाक्सिडमा
‘तिन पुस्तामा छुनु, चार पुस्तामा चोरी हुनु र पाँच पुस्तामा मागिनु ।’
-) सुनिडवाले सुथो केत, फेन निडवाले यो पेक ।
‘सुविचारले असलकाम, कुविचारले खराब काम ।’
-) सिमुरी सिगाड मेखिम, कुसाड थो फुनुसा ।
‘भिन्न कुटुम्ब बाहिर दाजु-भाइ ।’
-) सुरित ताग्र वहित था ।
‘बतास चले पानी पर्छ ।’
-) सेप्पाड तुम्बा ।

- ‘सपना जेठो ।’
-) सुयेम ता आडहाडनेन् ।
‘समय आउंछ पखदैन् ।’
-) सेप्पाडडीन कुसिक, ताकथुडदाड मेवोडनेन ।
‘सपना जस्तो विपना हुँदैन् ।’
-) सोडवाबेल्ले कुसोत पत्, नाक्पाले कुनाक पत् ।
‘छोरी माइतीको काँडा हुन्छे भन्दै तीर ।’
-) सोमानु उक्मा तडे
‘चिलाउनु कन्याउनु बराबर ।’
-) हकतकओ होप तेल्लकओ थे लम्बे ।
‘मनमा छैन भने मुखबाट के पो निस्कन्छ, र ।’
-) हाड निडवाले हाड आबो ड, योक निडवाले थोक आबोड ।
‘मन ठूलो राखे ठूलै होइन्छ, मन सानो राखे सानै होइन्छ ।’
-) हाडफा बुडओ हाडफा लिड
लिसिड फाओ लिसिडफा लिड ।
‘भालु-बाँसको भ्याडमा भालुबाँस उम्रन्छ,
मलिबाँसको भ्याडमा मलिबाँस उम्रन्छ ।’
-) हाड पडघाग योक आबोड, योक पडघाग हाड आबो ड ।
‘ठूलो विचारले ठूलै होइन्छ, सानो विचारले सानै होइन्छ ।’
-) हाडसेमारे या इन् तेरु, नामसेमारे तककिन् तेरु ।
‘राजा छुट्टिनाले धनसम्पत्ति सकियो, खडेरी लाग्नाले अन्नबाली बिग्रियो ।’
-) हारान्दी निनिवा थेआड तेम्मा, वाही निनिवा थे आड नाम्मा ।
‘बेसार जानी किन कोट्याउनु, सुली जानी किन सुँध्नु ।’
-) हुकताप्फे थिकरक मेमुक्नेन ।

‘एक हातले ताली बज्दैन ।’

) तक्वा नु खाक-खाक, मिक्वा नु चाक-चाक ।

‘भाग्यमा ठक्कर, आँखामा आँसु ।’

) याम तुक मेयो माखी य य चा, याड तेम्मेले याडफोना चा ।

‘रोगमा रगतमासी थाम्न सकिदैन, साहुमा आनामासी थाम्न सकिदैन ।’

) चेखे चेखे केथ्याडमा लेखे, थ्याड पाप्मा बे ?

‘भन भन आफ्नै खाल्डो खन ।’

) लामदिक नाप्माड मेनुपिन

पानिन् पाप्माड मेजुतिन् ।

‘बाटो पहिल्याएर अन्त्य हुँदैन, कुरा गरेर सकिदैन ।’

) मिक्वा मेन्थाए थे हाप्पा,

सेक मेन्लाके थे चामा ।

‘आँसु नभर्री के रुनु भोक नलागी के खानु ।’

) वा सातिन् च्याक-च्याक,

लुडमा स्याक-स्याक ।

‘मायाले काया नजाने ।’

) लुडघिड्डीन खिक्साड सिदामु,

आसिक साड सगि इदाक मु ।

‘तीतो भए पनि चिराइतो दवाइ पो रे

चिले पनि सिस्नु डोरी पो रे ।’

) सिडसिड चोक्मा मेन्तोक्के,

लाममिन् नाप्पा मेन्बोते ।

‘काम गर्नु नठोक्की,

बाटो हिँड्नु नभूली ।’

) सामते सेरु ड, फाक सेरुड, चुक्सा वा सातिन ।

अच्छर्युँ खाए बच्छर्युँ खाँँ भुसे बारुलो ।

) सामासेधे सारे किमा मेनुनेन ।

‘आँटी छोराले डराउनु हुँदैन ।’

) सीमारक साडग्रामपेदाड आनेसुम ।

‘नमरी स्वर्ग देखिदैन ।’

) लाम्मो सेमारे मिखोरे आनात ।

‘बाटोमा पिशाप गर्दा धुवाँले खेदछ ।’

परिशिष्ट २

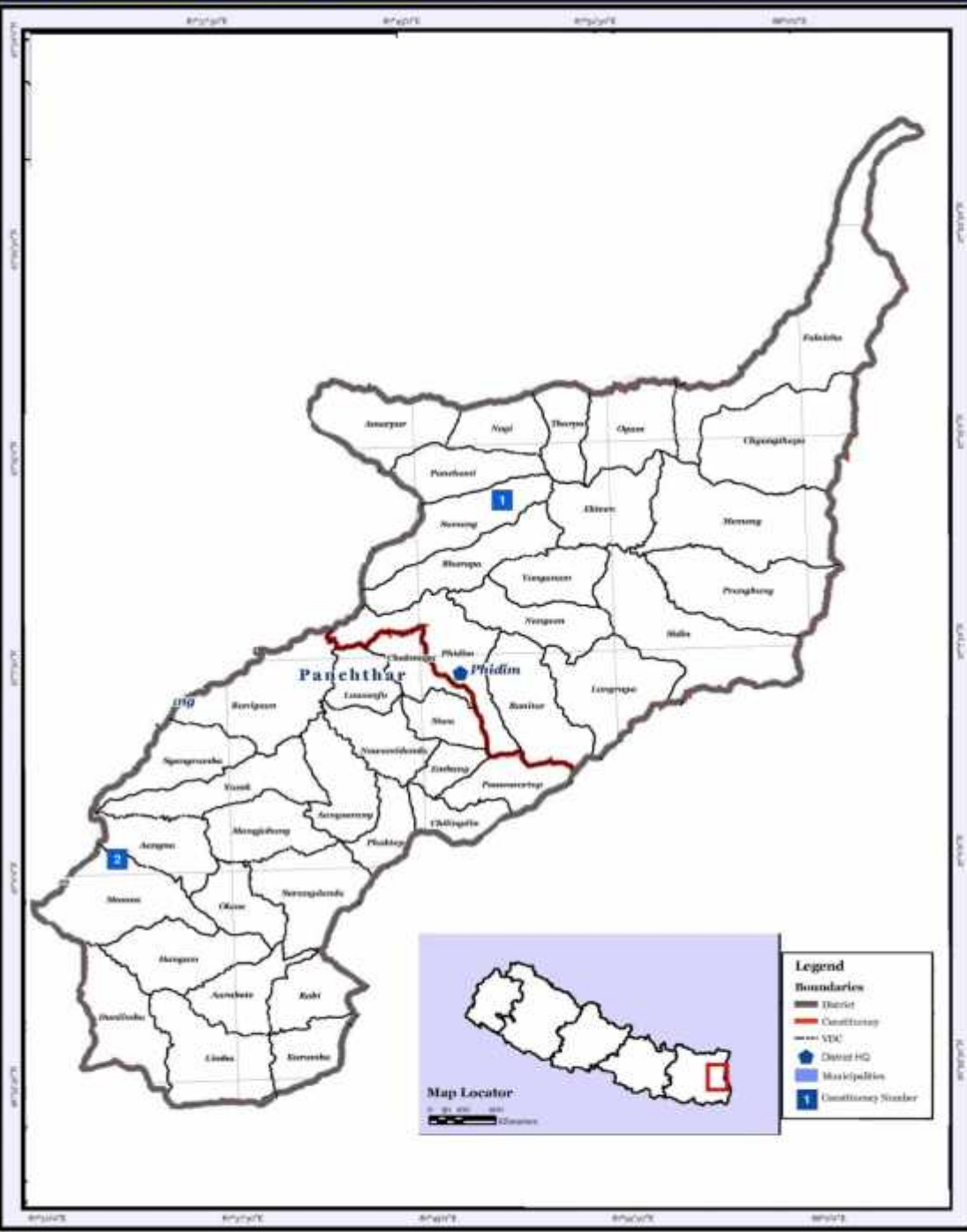
सामग्री उपलब्ध गराउने सहयोगीहरू

क्र.सं.	सूचकहरू	ठेगाना	उमेर	लिङ्ग	शिक्षा
१.	पूर्ण कुमार तुम्बापो	चोकमागु, पाँचथर	५३	पु.	स्नातक
२.	धनराज तुम्बापो	पाँचथर	३०	पु.	स्नातक
३.	पृथ्वीप्रसाद सावदेन	इलाम	३८	पु.	स्नातकोत्तर
४.	अग्नीप्रसाद तुम्बापो	चोकमागु पाँचथर	५८	पु.	प्रमाण पत्र तह
५.	विष्णु चेम्जोङ	फाक्तेप, पाँचथर	४८	पु.	स्नातकोत्तर
६.	गजेन्द्र नेम्बाङ	याम्बोङ, पाँचथर	४०	पु.	स्नातक
७.	लालबहादुर नेम्बाङ	याम्बोङ, पाँचथर	३६	पु.	स्नातक
८.	कमला आडुदेम्बे	सराङडाँडा, पाँचथर	३३	स्त्री.	स्नातकोत्तर
९.	महेश्वरी लिम्बू	याम्बोङ, पाँचथर	३५	स्त्री.	दश कक्षा
१०.	टिकाराम तुम्बापो	चोकमागु, पाँचथर	६३	पु.	अनपढ
११.	देउमान तुम्बापो	चोकमागु, पाँचथर	४५	पु.	साक्षर
१२.	सविता तुम्बापो (नेम्बाङ)	याम्बोङ, पाँचथर	३३	स्त्री.	स्नातक
१३.	नगेन्द्र नेम्बाङ	याम्बोङ	४५	पु.	स्नातक
१४.	टिका जवेगु	याङनाम, पाँचथर	३५	स्त्री.	स्नातकोत्तर
१५.	दलेन केरुङ	सिदिन, पाँचथर	३०	पु.	स्नातकोत्तर

परिशिष्ट ३

पाँचथर जिल्लाको नक्सा

PANCHTHAR DISTRICT

विषयसूची

पेज नं.

अध्याय एक

शोधपत्र परिचय

१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या कथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्यहरू	३
१.४ पूर्व कार्यको समीक्षा	३
१.४.१ नेपाली उखानसँग सम्बद्ध अध्ययन	३
१.४.२ लिम्बू भाषाका उखानसँग सम्बद्ध अध्ययन	६
१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	७
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	७
१.७ शोधविधि	८
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	८

अध्याय दुई

पाँचथर जिल्लाको सामाजिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि

२.१ पाँचथर जिल्लाको नामाकरण	९
२.२ पाँचथर जिल्लाको भौगोलिक अवस्थिति	९
२.३ हावापानी	१०
२.४ पर्यटन स्थलका रूपमा पाँचथर	१०
२.४.१ तिम्बु पोखरी	१०
२.४.२ फालेलुङ (फालोट)	१०
२.४.३ छिन्टापु, ठुलीटार र मकैवारीथाम	११
२.४.५ लब्रेकुटी र सिलौटी	११
२.४.६ मिक्लाजुङ	१२

२.५ सदर मुकामका रुपमा फिदिम	१२
२.६ भरना, पोखरी , सिमसार क्षेत्र र खोलानाला	१२
२.७ जाति भाषा र धर्म	१३
२.८ चाडपर्व	१३
२.९ मेला बजार	१४
२.१० जात्रा	१४
२.११ हाट बजारहरू	१४
२.१२ प्रमुख व्यापारिक केन्द्र	१४
२.१३ यातायात	१५
२.१४ बैङ्किङ सेवा	१५
२.१५ पाँचथरबासी लिम्बूहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि	१५
२.१६ पाँचथर जिल्लाको लोक अवस्था	१६
२.१६.१ धान नाच	१६
२.१६.२ च्याब्रुङ नाच	१७
२.१६.३ चण्डी नाच	१७
२.१६.४ तामाङ नाच	१८
२.१६.५ मारुनी नाच	१९
२.१६.६ सङ्गिनी नाच	१९
२.१६.७ बालुन नाच	२०
२.१६.८ दमाई नाच	२०
२.१६.९ देउसी-भैलो नाच	२१
२.१६.१० गुरुङ लोकगीत	२१
२.१६.११ मगर लोकगीत	२१
२.१६.१२ रोपाइँ जात्रा	२१
२.१६.१३ गाईजात्रा	२२
२.१६.१४ भजन-कीर्तन	२२

२.१६.१५ दोहरी गीत	२२
२.१६.१६ गाउँखाने कथा	२३
२.१६.१७ उखान टुक्का	२३

अध्याय तिन

पाँचथर जिल्लाका लिम्बूहरूको भाषा र लोक संस्कृति

३.१ लिम्बू जातिको क्षेत्र तथा परिचय	२४
३.२ लिम्बू भाषाको परिचय	२६
३.३ लिम्बू लिपिको परिचय	२७
३.४ लिम्बू भाषाका साहित्यको परिचय	२८
३.५ लिम्बूहरूको किपट	३०
३.६ लिम्बू जातिको लोक संस्कृति	३१
३.६.१ मुन्धुम	३२
३.६.२ धर्म	३४
३.६.३ जन्म संस्कार	३५
३.६.४ विवाह संस्कार	३६
३.६.५ मृत्यु संस्कार	३९
३.६.६ धान नाच र पालाम	४३
३.६.७ च्याब्रुङ नाच	४५
३.६.८ हाक्पारे गीत	४६
३.७ पूजाआजा	४७
३.७.१ यूमासाम्माड	४७
३.७.२ हिमसाम्माड	४८
३.७.३ थवासाम्माड	४८
३.७.४ माङगेना	४९
३.७.५ नाहडमा	४९

३.७.६ नाहेन	४९
३.७.७ ओक्वानामा	४९
३.७.८ गाली सराप	५०
३.७.९ तक्सोक थिसोक (न्वागी)	५०
३.७.१० फाकसोक	५१
३.७.११ सवासाम्माड	५१
३.७.१२ दुडुदुडे	५१
३.७.१३ चोखेबा	५२
३.७.१४ खोलापूजा	५२
३.७.१५ संसारी	५२
३.७.१६ भुँडी पूजा	५२
३.८ चाडपर्व	५३
३.९ निष्कर्ष	५३

अध्याय चार

लोकसाहित्यमा उखानको स्थान

४.१ लोक साहित्यको परिचय	५४
४.२ उखानको परिचय	५५
४.३ उखानको उत्पत्ति	५६
४.४ उखान शब्दको अर्थ	५६
४.५ उखानको परिभाषा	५७
४.६ उखानका तफ्त्वहरू	५८
४.७ उखानको प्रयोग	५९
४.८ उखानको कथ्य विषय	६०
४.९ उखानको विशेषता	६०
४.१० निष्कर्ष	६२

अध्याय पाँच

नेपाली र पाँचथर जिल्लामा प्रचलित लिम्बू उखानको तुलना

५.१ विषय प्रवेश	६४
५.२ नेपाली र लिम्बू उखानको संरचनाको तुलना	६५
५.२.१ शब्द स्रोतका आधारमा	६६
५.२.१.१ तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य भएका उखानहरू	६६
५.२.१.२ तद्भव र अनुकरण शब्दका उखानहरू	६७
५.२.१.३ आगन्तुक उखान	६७
५.२.३ वाक्य संरचनाका आधारमा	६८
५.२.३.१ सरल वाक्यमा संरचित उखान	६८
५.२.३.२ जटिल वाक्यमा संरचित उखान	६९
५.२.४ वाक्यार्थ वा भावका आधारमा	७०
५.२.४.१ प्रश्नार्थक उखान	७०
५.२.४.२ विध्यर्थक उखान	७१
५.२.४.३ सङ्केतार्थक उखान	७१
५.२.४.४ सम्भावनार्थक उखान	७१
५.२.५ दृष्टिविन्दुका आधारमा	७१
५.२.५.१ प्रथम पुरुष	७२
५.२.५.२ मध्यम पुरुष	७२
५.२.५.३ तृतीय पुरुष	७३
५.२.६ आकारका आधारमा	७३
५.२.६.१ सङ्क्षिप्त उखान	७३
५.२.६.२ मझौला उखानहरू	७४
५.२.६.३ लामा उखानहरू	७४
५.२.७ शब्दशक्तिका आधारमा	७५

५.२.७.१ अभिधामूलक उखान	७५
५.२.७.२ लक्षणामूलक उखान	७६
५.२.८ लय विधानका आधारमा	७७
५.२.८.१ बद्ध लय भएका उखान	७७
५.२.८.२ मुक्त लय भएका उखान	७८
५.२.९ अलङ्कार विधानका आधारमा	७८
५.२.९.१ अर्थालङ्कार भएका उखान	७८
५.२.९.२ शब्दालङ्कार भएका उखानहरू	७९
५.३ नेपाली र लिम्बू उखानको विषयगत तुलना	८०
५.३.१ नीति चेतनामूलक उखान	८१
५.३.२ व्यवसाय सम्बन्धी उखान	८५
५.३.३ सामाजिक सांस्कृतिक पक्षसँग सम्बन्धित उखान	८७
५.३.४ घर व्यवहार तथा खानपान सम्बन्धी उखान	८८
५.३.५ ज्ञान विज्ञान तथा अर्ती-उपदेश सम्बन्धी उखान	८९
५.३.६ प्राकृतिक जगतसँग सम्बन्धित उखान	९०
५.३.७ रुढी तथा अन्धविश्वास सम्बन्धी उखान	९१
५.३.८ विविध विषयसँग सम्बन्धित उखान	९२
५.४ निष्कर्ष	९२

अध्याय छ

शोध निष्कर्ष

६.१ सारांश	९४
६.२ निष्कर्ष	९५
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची	९७-१००
परिशिष्टहरू	१०१-११७